

BULLETTIN KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2017 2

JAARGANG 116, 2017, NUMMER 2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)

Drs. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Prof. dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit van Amsterdam)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie: www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur
info@knob.nl

T 015 278 15 35

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Dr. J. Westerman (secretaris), Drs. P.J.A. Baars (penningmeester), S. Brummel MA (lid), Ir. J.J. de Graauw (lid), Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), A. van Deursen BSc (studentlid), J. Kotvis BA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK NPN drukkers, Breda

INHOUD

65 BEN REBEL

In memoriam Manfred Bock (1943-2017)

67 LENNEKE BERKHOUT

Jan van der Groen, hovenier van de prins van Oranje. Nieuwe archiefgegevens over zijn leven

78 JEROEN VAN DEN BIGGELAAR

'Een ploertendoder in een dierbaar en schoon gelaat'. Piet Zanstra's nieuwe raadzaal voor Den Haag

PUBLICATIES

- 95 Evert van Straaten en Anton Anthonissen, *De Stijl, 100 jaar inspiratie. De Nieuwe Beelding en de internationale kunst, 1917-2017* (Herman van Bergeijk)
- 97 Stephanie Van de Voorde, Inge Bertels en Ine Wouters, *Post-War Building Materials in Housing in Brussels 1945-1975* (Ronald Stenvert)
- 99 Freek Schmidt, *Passion and Control. Dutch Architectural Culture of the Eighteenth Century* (Kristoffer Neville)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: De Groenmarkt met de nieuwe raadzaal van Zanstra net na de oplevering in 1972. Op de achtergrond is de bouwkraan van winkelcentrum Driehoekjes zichtbaar (Haags Gemeentearchief)
Achterzijde: 't Hof-gereetschap', uit: Jan van der Groen, *Den Nederlandtsen Hovenier, 1670* (Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

© 2017 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Op 18 februari 2017 overleed Manfred Bock, van 1993 tot 2005 redactielid van het *Bulletin KNOB*. Vanaf 1986 tot zijn emeritaat in 2006 was hij hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Hij werd in 1943 geboren in Mentin, een provincieplaatsje in Mecklenburg-Vorpommern in Duitsland. Dit gebied maakte vanaf 1949 tot de Wende in 1990 deel uit van de DDR. Mentin ligt tussen Berlijn en Hamburg, twee steden waar Manfred, naar hij mij ooit vertelde, zeer op gesteld was. In Hamburg voltooide hij in 1964 zijn gymnasiale opleiding en daarna studeerde hij Duitse taal- en letterkunde, kunst- en architectuurgeschiedenis en theaterwetenschappen in Hamburg, Wenen en West-Berlijn. In die tijd al ontwikkelde hij zijn belangstelling voor de moderne Nederlandse architectuur van rond 1900, in het bijzonder voor het werk van H.P. Berlage. Deze legde met zijn Beurs van Amsterdam (1896-1903) het fundament voor een nieuwe, architectonische cultuur, aldus Manfred in zijn in 1983 bij de Staatsuitgeverij verschenen proefschrift *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*. Dat was een doorwrocht werk waarin sommige noten het karakter hadden gekregen van beknopte artikelen met afbeeldingen en al. Hij had het onderzoek overigens al in 1980 afgesloten met een promotie aan de Freie Universität in Berlijn bij professor Tilmann Buddensieg. Het judicium luidde 'magna cum laude'.

Om dit project te kunnen realiseren, was hij in 1972 naar Amsterdam verhuisd, waar hij zich, om alle relevante bronnen te kunnen bestuderen, in zeer korte tijd de Nederlandse taal eigen maakte. Berlages archief behoorde tot de verzameling Nederlandse architectuurarchieven die vanaf 1955 werden verzameld door de Stichting Architectuurmuseum (SAM). Precies in 1972 droeg de SAM een belangrijk deel daarvan over aan de Staat der Nederlanden. Daarbij verhuisden alle archieven vanuit drie zeventiende-eeuwse turfpakhuizen aan het Waterlooplein naar het door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgerichte Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB). Dit had onderdak gevonden in het voormalige, laatnegentiende-eeuwse Administratiegebouw van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij aan de Droogbak. Daar ontmoette ik Manfred voor het eerst. Op een vroege ochtend zag ik hem zitten, voorovergebogen aan een ruime tafel. Hij maakte op mij de indruk van een typisch Duitse intellectueel, ernstig, met een scherpe blik en zijn bril op zijn neus. Hij bestudeerde nauwgezet een grote tekening van het Plan Zuid van Berlage. Ik was toen zelf bezig met de afronding van mijn doctoraalscriptie over de volkshuisvesting van Ben Merkelbach, een logische aanloop naar mijn latere promotieonderzoek naar het Nederlandse Nieuwe Bouwen, dat ik in 1983, gelijk met het in druk verschijnen van het proef-

Manfred Bock tijdens een erfgoedexcursie naar Dordrecht, 3 januari 2006 (foto G. Vermeer)

schrift van Manfred, zou afronden.

Ik vermeld dit omdat mij toen in het NDB al een eigenschap of karaktertrek van Manfred opviel die ik later in hoge mate zou leren waarderen. Ik doel op de zorgvuldigheid en het geduld waarmee hij de architectuur tot in de kleinste details placht te analyseren en te doorgronden. Ter illustratie: toen ik aan het eind van de dag, na vele meters archieven te hebben doorgenomen, weer op weg naar huis ging was Manfred nog steeds bezig met het bestuderen van dezelfde tekening. Veel later viel mij deze attitude opnieuw op tijdens zijn onderwijs aan het Kunsthistorisch Instituut (KHI) van de UvA. Vanaf 1980 waren wij daar collega's. Architectuurdocenten namen, al tijdens de propedeuse, de studenten regelmatig mee de straat op met het doel ze te leren gebouwen grondig en in situ te analyseren. Terwijl ik tijdens zo'n straatpracticum grote delen van de binnenstad placht te doorkruisen teneinde ze de samenhang tussen de delen (de pandjes) en het grotere, stedenbouwkundige geheel te laten zien, kwam Manfred meestal niet verder dan de hoek van de Herengracht met een van 'de 9 straatjes' en die hoek was slechts 50 meter verwijderd van het KHI. Dat was geen gemakzucht, integendeel. Als je namelijk goed keek wat zich in architectonische zin allemaal afspeelde op zo'n hoek, dan werden je de ontwerpbeslissingen en de problemen vanzelf duidelijk. Zijn studenten hebben daar, als ze er ontvankelijk voor waren, ongetwijfeld erg veel van opgestoken. Het niveau van de scripties en dissertaties die onder zijn verantwoordelijkheid tot stand kwamen bewijst dit ook. Uiteraard heb ik er tijdens de zeldzame gelegenheden dat we er als docenten samen op uittrokken ook veel van opgestoken,

hoewel ik zelf meestal meer op samenhang en synthese gericht was. Natuurlijk was ook voor Manfred de samenhang tussen de te bestuderen verschijnselen niet onbelangrijk, maar de aanpak was anders. Voor hem moest allereerst de analyse van de details perfect zijn, of het nu ging om een gebouw, een plein, een stad. Met minder nam hij geen genoegen. Hij maakte het zijn studenten en promovendi daar soms erg moeilijk mee, maar degenen die daar tegen konden hebben ervan geprofiteerd. Ook van zichzelf eiste hij perfectie en ook bij hem leidde dit dikwijls tot onzekerheid en twijfels.

Na vanaf 1975 als freelance onderzoeker te hebben gewerkt op het NDB, waar hij voor zijn onderzoek (naast zijn proefschrift onder andere catalogi over Berlage en Architectura) een substantieel deel van de bibliotheek op zijn werkkamer placht te verzamelen, werd hij in 1980 aangesteld als wetenschappelijk medewerker aan het KHI van de UvA. Ik zat daar al vanaf 1974 en we werkten onder verantwoordelijkheid van de uit de Rijksdienst voor de Monumentenzorg afkomstige hoogleraar Kees Peeters. Die was gespecialiseerd in de geschiedenis van de middeleeuwse bouwkunst en had daarnaast grote belangstelling voor de architectuur van de negentiende eeuw. Zo kon de UvA de sterk groeiende belangstelling van de nieuwe generatie studenten voor de bouwkunst vanaf 1850 bevredigen. Dat jaar vormde de grens van het werkterrein van de monumentenzorg. De periode daarna werd het domein van het NDB. Het hieruit voortgekomen Nederlands Architectuurinstituut (NAi) – inmiddels helaas omgedoopt in Het Nieuwe Instituut – werd het centrum voor het onderzoek naar de moderne, Nederlandse bouwkunst. Manfred heeft er zijn grote kennis op dit gebied opgebouwd en ingezet voor zijn eigen onderzoek en het onderwijs, inclusief het begeleiden van promovendi.

In het *Liber amicorum Manfred Bock*, dat in 2013 verscheen als Jaarboek van het Cuypersgenootschap, zijn de bewijzen daarvoor in ruime mate te vinden. Hierin benadrukt zijn Groningse collega Ed Taverne het feit dat Manfred vanaf het begin heeft 'geijverd voor een gedegen, kunsthistorische onderbouwing voor de beoefening van de architectuurgeschiedenis'. En in het voorwoord schrijft Vladimir Stissi: 'Volgens mij is er, vooral dankzij Manfred, een Amsterdamse school van historische architectuurbeschouwers ontstaan die de grenzen tussen geschiedenis, architectuurgeschiedenis, monumentenzorg, planologie (...) laat voor wat ze zijn, maar intussen (...) alle mogelijke bronnen in zijn studies betreft en (...) niet vergeet (...) gründlich naar gebouwen (of steden of landschappen) te kijken om juist door alle mogelijke informatie te combineren te

proberen te begrijpen hoe het zat en zit.' Dat was voor Manfred altijd het startpunt.

Toen hij, zoals gezegd, in 1972 in het NDB Berlages ontwerp voor het Plan Zuid van Amsterdam (1915) bestudeerde, ontdekte hij al diens vermogen de toekomstige stad te zien als een krachtig beeld van gesloten plein- en straatruimten waarin concurrerende begrippen als optisch verantwoorde ruimtewerking en verkeerstechnische eisen met elkaar werden verzoend in de artistieke verbeelding van het plan. Voor Berlage was de verbeelde vorm van de moderne stad essentieel voor het begrip van het ontwerpproces en het beoogde einddoel. Vijf jaar later zag hij, getuige zijn catalogusbijdrage 'Vom Monument zur Stadtplanung. Das Neue Bauen' bij de grote tentoonstelling 'Tendenzen der Zwanziger Jahre' in Berlijn (1977), een verwantschap met het stedenbouwkundige werk van Cornelis van Eesteren (*bien étonnés de se trouver ensemble*). Hij schreef, verwijzend naar het AUP: 'Der Allgemeine Stadterweiterungsplan für Amsterdam läßt sich (...) als konkrete Utopie beschreiben. (...) daß es nicht nur möglich, sondern selbst geboten war, den Allgemeinen Erweiterungsplan so zu gestalten, daß er ein Bild gibt von der zukünftigen Stadt, in ihrer endgültigen Form (...) eine als vollendet anzusehene Zukunftsstadt.' Dit leidde tot het door Manfred opgezette project van drie (oorspronkelijk vier) monumentale publicaties over het oeuvre van Van Eesteren. Twee daarvan verschenen als proefschrift: dat van Vincent van Rossem over het AUP in 1993 en van Zef Hemel over de IJsselmeerpolders in 1994. Het derde deel van Manfred Bock, Vincent van Rossem en Kees Somer, *Bouwkunst, stijl en stedebouw*, verscheen in 2001. Zef Hemel wees in dit verband in zijn bijdrage 'Nederland als ontwerp' in het *Liber amicorum* op Manfreds pleidooi uit 1987 voor het schrijven van nog een boek in de Van Eesteren-reeks, namelijk over het Structuurplan. De reden daarvoor was dat de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening van Nederland (1966) de laatste, modernistische nota was waarin, in de traditie van Van Eesteren, nog sprake was van een artistieke verbeelding van de toekomstige, ruimtelijke structuur van het land. Het structuurplan was daarna zijn vaste vorm definitief kwijtgeraakt, aldus Zef Hemel. Het is tragisch dat Manfred de opening van de tentoonstelling 'Een betere stad' over het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam in het Stadsarchief op 17 maart 2017 niet meer heeft kunnen meemaken.

BEN REBEL

JAN VAN DER GROEN, HOVENIER VAN DE PRINS VAN ORANJE

NIEUWE ARCHIEFGEGEVENS OVER ZIJN LEVEN

LENNEKE BERKHOUT

Een van de bekendste hoveniers uit de zeventiende eeuw is Jan van der Groen (?-1674). Die bekendheid dankt hij aan het succes van zijn handboek *Den Nederlandsen Hovenier* (1669). Over dit boek is veel geschreven.¹ Er is echter weinig bekend over zijn leven en werkzaamheden als hovenier van de prins van Oranje, zoals

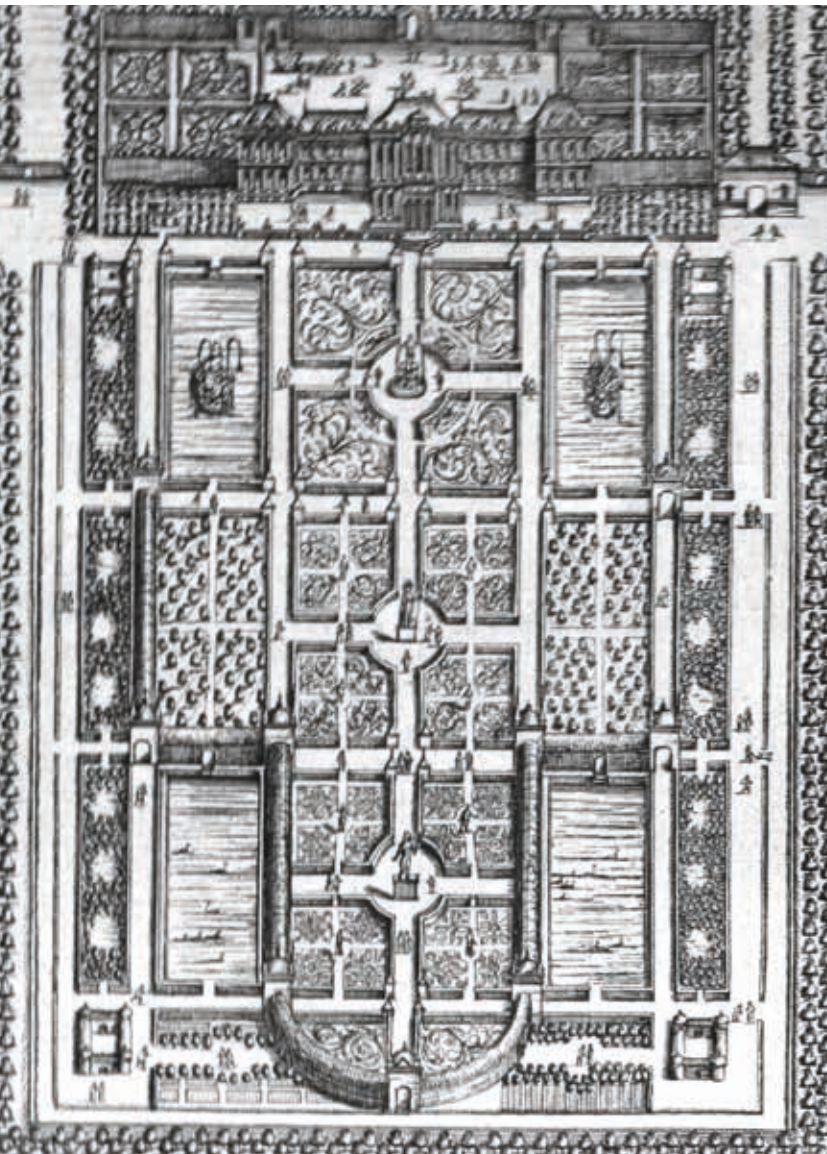
we ook nog weinig weten over de andere hoveniers die werkten voor het stadhouderlijk hof. Wie waren die hoveniers, wat hield hun functie in en wat was hun maatschappelijke positie? Met onderzoek naar deze stadhouderlijke hoveniers probeer ik een antwoord op onder andere deze vragen te vinden. Dit artikel beperkt zich grotendeels tot niet eerder onderzocht archiefmateriaal over Jan van der Groen en schetst het leven en werk van deze bloemist en hovenier van de prins.

▲ 1. Detail van afb. 7: 'het afzuygen der Boomen', zie pagina 73

HET BEROEP VAN HOVENIER

De toenemende machtspositie van de stadhouders van Oranje in de zeventiende eeuw bracht de behoefte aan een eigen hofcultuur mee, met name onder Frederik Hendrik (1584-1647) en zijn vrouw Amalia van Solms (1602-1675). Deze hofcultuur uitte zich onder andere in de bouw van buitenverblijven met classicistische tuinen, zoals Huis Honselaarsdijk bij Naaldwijk en Huis ter Nieuburg bij Rijswijk (afb. 2).² Aanleg en onderhoud van deze tuinen vergden ervaren hoveniers. Het beroep van hovenier stond van oudsher in laag aanzien. In de zeventiende eeuw kwam hier langzaam maar zeker verandering in. De groeiende overtuiging dat de classicistische tuinen van de hoogste klassen een vorm van kunst waren, leidde tot de vraag wat dit betekende voor de kwalificaties waaraan hoveniers van deze tuinen moesten voldoen. Het beschikken over

2. "t princeljik huijs en hof te Rijswijck", uit: J. van der Groen, *Den Nederlandtsen Hovenier*, 1670 (Wageningen University & Research – Library, Special Collections)

praktische vaardigheden en deugden als trouw was niet voldoende. Wezenlijk was een basiskennis van geometrie en rekenkunde om ingewikkelde parterres, terrassen en zichtlijnen te kunnen aanleggen en om bomen in het juiste verband te kunnen planten.³ Hoveniers moesten ook enige botanische kennis hebben. Zij moesten in staat zijn om niet-inheemse gewassen als citrusboompjes te verzorgen en om bijzondere groenten en fruit als asperges en meloenen te telen. De gestage stroom exotische planten die via de Verenigde Oost-Indische Compagnie de Republiek bereikte, stelde de hoveniers voor de uitdaging deze nieuwe soorten in het koude Hollandse klimaat in leven te houden en op te kweken. Aan de hoveniers die werkten in de tuinen van adellijke families en rijke burgers werden dus steeds hogere eisen gesteld.

JAN VAN DER GROEN, HAAGS BLOEMIST

Een van die hoveniers was Jan (of Johannes) van der Groen. Uit onderzoek van Carla Oldenburger was al bekend dat hij zich in 1659 burger van Den Haag en bloemist (een hovenier die gespecialiseerd was in het kweken van [bol]bloemen en bijzondere planten als citrusboompjes) noemde en hovenier van de prins van Oranje in de tuinen van Honselaarsdijk, Huis ter Nieuburg en de tuinen 'op Cingel'. Bekend was ook zijn huwelijk met Anna Maria Blom, dochter van Arent Blom, die eveneens hovenier van de prins was, en met Maria Colijn.⁴ Tot nu toe onbekende gegevens uit de archieven van de Nassause Domeinraad,⁵ aangevuld met nieuwe gegevens uit notariële akten, geven nu een gedetailleerder beeld van zijn leven en werkzaamheden en ontkrachten enkele eerdere veronderstellingen.

Jan van der Groen groeide naar alle waarschijnlijkheid op in Den Haag, waar zijn vader Warnart Jansz. van der Groen de kost verdiende als bezemmaker.⁶ Vanaf in ieder geval 1639 tot 1667 was Warnart van der Groen lid van het gilde van manden- en bezemmakers in Den Haag en meerdere malen hoofdman van dit gilde.⁷ Hij woonde in de St. Jacobsstraat, in een buurt waar veel ambachtslieden woonden. Het was geen rijke buurt.⁸ Het Padmoes, een arme, beruchte buurt, grensde aan de St. Jacobsstraat tot deze in 1649 plaatsmaakte voor de bouw van de Nieuwe Kerk. Hierdoor zal het aanzien van dit deel van de stad zijn toegenomen. Naast zijn werk als bezemmaker kweekte Warnart van der Groen (bol)bloemen en andere bijzondere gewassen, naar alle waarschijnlijkheid een lucratieve bijverdienste in een tijd dat deze gewassen een kostbaar iets waren. In 1652 leverde hij voor een bedrag van 111 gulden 'bloemen ende ander plantsoen' voor de tuinen van Huis Honselaarsdijk.⁹ Waarschijnlijk lag zijn bloemisterij achter zijn woning.¹⁰ Soms sloeg het noodlot toe. In maart 1669 verklaarde Jan van der Groen dat hij 'noch goede ende leevende gehuchgenisse' had 'hoe dat in den jaere 1658 inde thuijn ofte

3. Attestatie van Jan Kolderman (Archivalia Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis)

huijsinge van de deposant¹¹ zijn vader zaliger alle de orangeboomen op vier nae [...] den selve wintertijt zijn doot bevrooren, ende niet alleen die voornoemde orange boomen [...], maer alle de boomen van wat natuïjr'.¹²

Jan van der Groen trouwde op 14 april 1659 in de gereformeerde kerk in Loosduinen (Haags Ambacht) met de 35-jarige weduwe Anna Maria Blo(e)m.¹³ Anna Maria was de dochter van Arent Pietersz Blo(e)m.¹⁴ Blom werkte, evenals zijn zoon Maerten, als hovenier voor stadhouder Frederik Hendrik.¹⁵ Blom woonde eveneens in de St. Jacobsstraat¹⁶ en had zijn bloemisterij achter zijn huis.¹⁷ Jan van der Groen trouwde dus in een familie van stadhouderlijke hoveniers. Jan en Anna Maria kregen vijf kinderen: Warnart, Sara, Catharina, Johannes en Willem. Nadat zijn schoonvader kort na het huwelijk was overleden, kocht Van der Groen op 27 november 1659 uit de boedel twee huizen aan de St. Jacobsstraat.¹⁸ Waarschijnlijk ging hij met zijn gezin in een van beide huizen wonen. Het andere huis verhuurde hij. Hij zette de bloemisterij van zijn schoonvader voort en teelde bollen, bloemen, fruitbomen en druivenplanten.¹⁹

Een vak leerde men in de zeventiende eeuw in het algemeen van vader op zoon of via het leerstelsel van de

gilden. In de Noordelijke Nederlanden bestond voor warmoesiers het Adams- of warmoesiersgilde; voor bloemisten of hoveniers in loondienst was er echter geen gilde. Hoveniers leerden het vak van hun vader of gingen in de leer bij andere hoveniers. Het ligt dan ook voor de hand dat Warnart van der Groen zijn zoon het kweken van gewassen heeft bijgebracht, maar het is ook goed mogelijk dat Jan bij Arent Blom in de leer is geweest of voor hem heeft gewerkt. Wellicht heeft hij ook als onderdeel van zijn opleiding bij andere kwekers gewerkt of in de tuin van een (stadhouderlijke) buitenplaats. Dit laatste was niet ongebruikelijk. Zo was de Duitse hoveniersgezel Jan Kolderman van november 1694 tot november 1697 in de leer bij Willem Bredero, 'orange- ende bloemgardenier' in de tuin van Huis ter Nieuburg (afb. 3).²⁰

Uit zijn boek *Den Nederlandtsen Hovenier* blijkt duidelijk dat Van der Groen grote kennis had van het kweken en verzorgen van gewassen. Naar alle waarschijnlijkheid had hij geen of nauwelijks kennis van geometrie. Voor het vak van bloemist had hij die kennis niet nodig en voor zover bekend heeft hij zelf geen parterres ontworpen of tuinen met terrassen en zichtlijnen aangelegd. Uit onderzoek van Stefan Schweizer blijkt bovendien dat Van der Groen een bekwaam ho-

4. Detail van een plattegrond van Den Haag uit 1666 met linksonder de tuinen op de Cingel. *Afbeelding van 's Gravenhage In haar Platte Grond Gemeeten en in 't Koper gemaakt door C.E. En nieuwlyks, uitgegeven door Carel Allard* (Haags Gemeentearchief)

venier zag als iemand met grote kennis van het opkweken en verzorgen van planten en het enten van bomen en niet van het maken van tuinontwerpen.²¹ De modellen voor parterres, bloemperken en latwerken in zijn boek zijn ook overgenomen uit bestaande literatuur en niet van eigen hand.²² Daar staat tegenover dat Van der Groen wel op de hoogte was van de bekendste hofdichten uit zijn tijd en dat hij een zekere kennis had van de historische ontwikkeling van 'lusthoven', aangezien hij in de inleiding van zijn boek hierbij stilstaat. Hij noemt ook diverse buitens in de Nederlanden en ook in Frankrijk, die hij waarschijnlijk kende van afbeeldingen, en sommige tuinen in en om Den Haag, wellicht uit eigen ervaring. In hoeverre ook de andere stadhoudelijke hoveniers over dergelijke kennis beschikten is de vraag. Er zijn in ieder geval weinig aanwijzingen voor.

HOVENIER VAN DE 'THUYNEN OP DE CINGEL'

Uit de notulen van de Nassause Domeinraad blijkt dat Jan in 1662 zijn overleden zwager Maerten Blom opvolgde als hovenier van de tuinen op de Cingel²³. Deze tuinen lagen naast het Binnenhof op de plek van de vroegere Buitenhof tuin van prins Maurits.²⁴ Het was niet een andere naam voor de tuinen van de Oude Hof (Noordeinde), zoals tot dusver is verondersteld.²⁵ Hoeveel er nog van de aanleg van de Buitenhof tuin over was in 1662 is onduidelijk. In 1660 was het centrale paviljoen ingestort en waren de houtrestanten verkocht.²⁶ De directe omgeving van de tuin was bovendien veranderd, aangezien in 1643 de Hofsingel was gedempt en bestraat.²⁷ Vanaf dat moment heeft de tuin waarschijnlijk de naam 'thuynen op de Cingel' gekregen.

Eind 1662 mocht Van der Groen zich dus hovenier van de prins van Oranje gaan noemen. Op dat moment was dat de 12-jarige Willem III. Zijn beide ouders waren overleden en zijn grootmoeder, Amalia van Solms, trad op als een van zijn voogden. Zij was degene die de Domeinraad toestemming gaf Van der Groen aan te stellen.²⁸ Jan kreeg opdracht om samen met de befaamde architect Pieter Post (1608-1669), die eerder bij deze tuinen betrokken was,²⁹ de tuinen te visiteren en verslag uit te brengen 'wat daer in best soude dienen bij der handt genomen'.³⁰ Anderhalve week later had Pieter Post enkele 'provisieele concepten' klaar en na goedkeuring door Amalia kon Jan aan de slag met het aanplanten van de tuin.³¹ Het resultaat is te zien op een kaart uit 1666 (afb. 4). De ommuurde, langwerpige tuin had tien vierkante parterres. Uit archiefstukken blijkt dat er ook fruitbomen waren en een orangerie; wellicht was de grot die Joseph Dinant in 1650/51 had aangelegd nog intact.³² Van de aanleg van de oude Buitenhof tuin was klaarblijkelijk niets meer overgebleven. Na de nodige onderhandelingen over zijn traktement kreeg Van der Groen op 30 december 1665 zijn akte van aanstelling als hovenier met terugwerkende kracht tot 1 januari 1663 (afb. 5).³³ Hij zal volgens de gewoonte een eed van trouw hebben afgelegd in de kamer van de Domeinraad in Den Haag.³⁴

WERKZAAMHEDEN

In de cliëntelistische cultuur van de zeventiende eeuw had Van der Groen zijn aanstelling niet alleen aan zijn kennis als bloemist te danken, maar vooral aan de werkzaamheden en leveranties van zijn schoonfamilie en vader aan het hof. In deze periode gold voor bijna alle hoveniers van de prins dat hun functie overging van vader op zoon of via andere familieverbanden. Zo werkten in de tuinen van Honselaarsdijk drie generaties Van Thooren, vader Gijsbrecht, zoon Anthony en kleinzoon Frederick, en drie generaties Verbrugge, vader Cornelis, zoon Jacob en kleinzoon Blasius.³⁵ Vader en zoon Cornelis van Dijck beheerden bijna zestig jaar

30

Acte door Jan vander Groen
als Hobonier van Sijne Hoogh^{te}
Thuynen op de singel in date
30 Decemb 1665

Sijne Hoogheijt goet in deliberatio ende
gootomde van Dero Doct^r de Princesse Donauour
van Wangs voor gaer sloot en als verfoet ende
santconsoert sijnde van Sijne May^{te} van Groet Bultaghe
Sijnde van Sijne Gref Doct^r van Brande Sijne
goetgeerde Doct^r, ongenomde als Sijne Goet
aonnoet in desen Jan vander Groen tot Dooomer
van Sijne Thuyne op de singel alhier in de Dage omme
dortoe te beplanten volgens de ordre gem dy ofte van
wegen Sijne Doct^r daer toe te geve, Ende worde
dortoe wel niet ende naer begoort te ondergond
in gade te slach, Ende worder alles te doct te goet
toe staet vnder begoort Ende dat op de Dage van
vuer gendert in achtendertig Jan: quet Jaore
Dooomerende Sijne Doct^r de Dooomer Dooomer
Mr. Pieter Wille de Dooomer Dage van 438 quet
Jaore aende goet Jan vander Groen te beplanten
ingave nomende motto 1 Januarij 1665
alsvander groen alhier als Dooomer vander
Thuyne te aongenomde in den dreeft goet gedaen
Ende mit overrengende voor de doct welso doct
of te opre antgentyg van dit niet quet in daer nae
alloon quet sal gem Dooomer Dooomer de beplanting
niet beante doct te doct son diermaet doe noot dy
in beplanting geleda wordet. Actum in Grabit hage
desen 30 Decemb 1665

6. Titelblad, Jan van der Groen, *Den Nederlandtsen Hovenier*, 1670 (Wageningen University & Research – Library, Special Collections)

lang de tuinen van Noordeinde.³⁶ Robert Paddee volgde zijn oom Louis d'Anthonie op in de tuinen van Huis ter Nieuburg en werd zelf opgevolgd door zijn zoon Jan.³⁷ In de tuinen van Buren zwaaiden een eeuw lang achtereenvolgens Simon, Anthony en Cornelis van Langelaer de scepter als hovenier.³⁸ In tegenstelling tot de hier genoemde hoveniers had Van der Groen als bloemist geen ervaring opgedaan met het aanleggen en beheren van een grote tuin. In het geval van de kleine siertuin op de Cingel was dit echter geen belemmering. Een moestuin, watergangen en heggen ontbraken. Volgens zijn akte kreeg Van der Groen tot taak 'de thuynen op de Cingel alhier inden Hage [...] te beplanten volgens de ordre hem by ofte vanwege syne Hoocheyt daer toe te geven, ende voorts deselve wel net ende naer behooren te onderhouden ende gade te slaen, ende verder alles te doen tgeene daer toe staet ende behoort ende dat op de gagie van vierhondert en achtendertich Car[olus] guldens jaerlycx'.³⁹ De omschrijving van zijn werkzaamheden was beknopt. Waarschijnlijk had dit te maken met de beperkte omvang van de tuin. Hoveniers van grotere tuinen kregen meestal akten met een gedetailleerde beschrijving van hun werkzaamheden; soms werd ook in een oogstplan omschreven welke gewassen zij in welke periode moesten leveren voor de keuken.⁴⁰ Van der Groens werkzaamheden waren dus relatief beperkt. Hij had vooral een toezichthoudende taak en was verder belast met de inkoop van bollen, planten en bomen. Een andere hovenier deed onder zijn leiding het meeste uitvoerende werk.⁴¹

Binnen de hofhouding had Van der Groen, evenals de andere hoveniers, een ondergeschikte positie. Hij kreeg zijn instructies van de 'tresorier en rentmeester generael' die deel uitmaakte van de Domeinraad en moest aan hem nauwgezet financiële verantwoording afleggen. Zijn werkzaamheden werden streng gecontroleerd door leden van de Domeinraad zelf of door anderen die de raad hiervoor inschakelde. Hoveniers die buiten Den Haag werkten, legden aan de rentmeester van het betreffende domein (financiële) verantwoording af.

Het traktement van Van der Groen bedroeg 438 gulden per jaar en was vergelijkbaar met dat van Cornelis van Dijck, de hovenier van Noordeinde.⁴² Naast het traktement kregen hoveniers van de prins 'vrije brand' (turf), 'vrijdom van impost' (lokale belastingen bijvoorbeeld op bier), een livrei en 'vrije woning' in de vorm van een hovenierswoning of vergoeding van huur. Evenals de andere hoveniers behoorde Jan van der Groen tot de kleine burgerij, een sociale middenklasse die kon beschikken over enig bezit en viel tussen de kleine, rijke maatschappelijke bovenlaag en de grote groep arme bevolking. De kleine burgerij omvatte geschoolde vaklieden (gildemeesters), schoolmeesters, ambtenaren en predikanten. De meeste an-

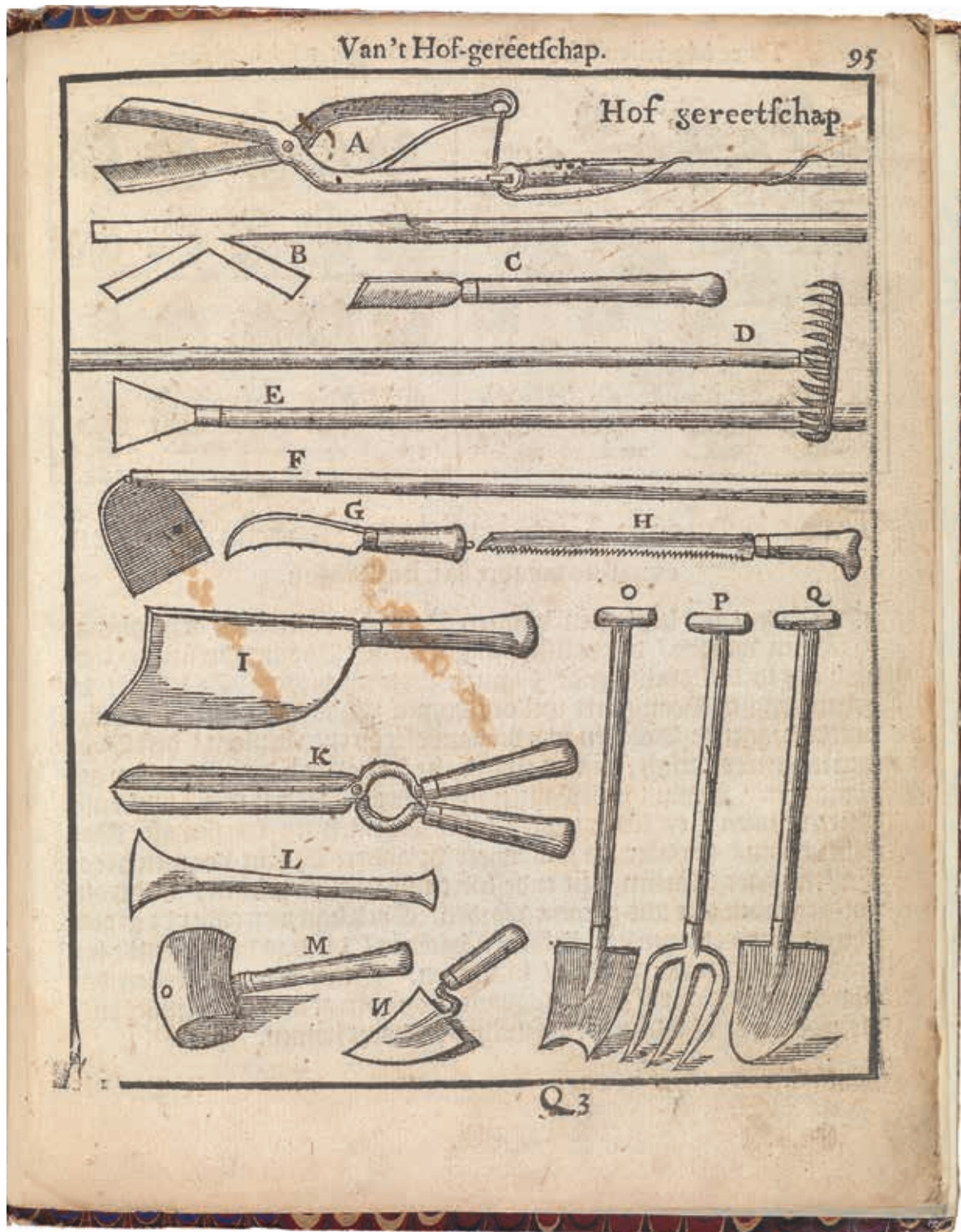
7. 'het afzuigen der Boomen', uit: Jan van der Groen, *Den Nederlandsen Hovenier*, 1670 (Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

dere hoveniers beschikten evenals Van der Groen over onroerend goed (huizen en grond), dat vaak werd verhuurd en voor extra inkomsten zorgde.

De vrije woning betekende voor Jan en zijn jonge gezin dat zij eind 1664 gingen wonen in het 'thuynhuys op de Cingel'.⁴³ Van der Groen verkocht zijn huizen in de St. Jacobsstraat.⁴⁴

DEN NEDERLANDTSEN HOVENIER

In zijn woning aan de Singel heeft Van der Groen naar alle waarschijnlijkheid zijn boek *Den Nederlandsen Hovenier* geschreven. Dit handboek voor hoveniers paste in de traditie van de huisvaderliteratuur, die bedoeld was om 'amateurs' en liefhebbers van het landleven, in dit geval eigenaren van buitenplaatsen, van kennis en advies te voorzien.⁴⁵ Met zijn publicatie was Van der Groen een uitzondering onder de hoveniers van de prins. Van de andere hoveniers is niet bekend dat zij dergelijke publicaties op hun naam hebben staan. In zijn boek beschreef Van der Groen het kweken en verzorgen van veel gewassen en bomen. Ook nam hij bestaande modellen van parterres, bloemper-

8. "t Hof-geréetschap", uit: Jan van der Groen, *Den Nederlandtsen Hovenier*, 1670 (Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

ken, doolhoven, latwerken en zonnewijzers over uit verschillende bestaande boekwerken.⁴⁶

Het titelblad van *Den Nederlandtsen hovenier* toont een hovenier, waarbij natuurlijk de vraag rijst of Van der Groen zichzelf heeft laten afbeelden (afb. 6). Dat zal waarschijnlijk altijd onduidelijk blijven. Duidelijk is wel dat de kleding die de man draagt niet het dagelijks werktenue van hoveniers was in de zeventiende eeuw.

Uit afbeeldingen van hoveniers blijkt dat deze kleding eenvoudig en praktisch was en bestond uit een driekwart broek, wambuis met een soort werkschort en een simpele muts of hoed (afb. 7). Is de hovenier op het titelblad wellicht afgebeeld in het representatieve livrei dat hoveniers van het stadhouderslijk hof kregen?⁴⁷ Nader onderzoek naar de kleding van hoveniers kan wellicht uitsluitsel geven.

HOVENIER VAN HONSELAARSDIJK

Na de publicatie van zijn boek ging Van der Groen per 1 april 1670 als hovenier van de grote en prestigieuze tuinen van Honselaarsdijk werken.⁴⁸ Hoewel er geen akte bewaard is gebleven, kan op basis van de contracten van zijn voorgangers Blasius Verbrugge(n) en Anthony van Thooren een beeld geschetst worden van het werk in deze tuinen.⁴⁹ Nu werd het zijn verantwoordelijkheid de paden 'suyver ende schoon sonder oncruyt' te houden, de heggen tweemaal per jaar te laten scheren (snoeien) en aanbinden, de 'plantagies' (in regelmatig verband geplante bomen) te laten snoeien en van onkruid ontdoen, de bomen en heggen te laten ontdoen van rupsen 'ende andere vuylichkeiten', de grachten tweemaal per jaar schoon te laten maken en de kanten onkruidvrij en het houtwerk van de heggen, prielen, kabinetten en portalen te laten onderhouden. Er werden in deze periode geen gewassen voor de keuken van het hof aangeleverd. Hij kreeg een totaalbedrag van 2258 gulden en achttien stuivers ter beschikking om de tuin te beheren. Dit bedrag was voor zijn eigen traktement, de betaling van knechten en dagloners, onderhoud van gereedschap en aankoop van materialen (afb. 8). Hij legde verantwoording af aan rentmeester Frederik Schoon.

Van der Groen verhuisde naar de hovenierswoning van Honselaarsdijk. Deze bevond zich in het Domein-kwartier, het bijgebouw met de personeelswoningen. Er veranderde nog meer in huize Van der Groen. Anna Maria Blom was inmiddels overleden en Jan trouwde eind oktober 1670 met Maria Huibertsdochter Colijn uit Den Haag.⁵⁰

HOVENIER VAN TER NIEUBURG

Jan bleef niet lang op Honselaarsdijk. Na dertien maanden werd hij hovenier van Huis ter Nieuburg.⁵¹

Waarom Van der Groen zo kort na zijn aanstelling naar Rijswijk ging, is niet duidelijk. Zijn werkzaamheden bleven ongeveer gelijk.⁵² Wel kreeg hij een vast traktement en kon hij alle overige kosten declareren, waardoor hij minder financieel risico liep. Het blijft gissen, want de archieven van de Domeinraad bieden geen aanwijzingen. Er is zelfs niets in terug te vinden over deze aanstelling.⁵³ Ook in Rijswijk zou Van der Groen niet lang werken. Hij overleed op zaterdag 21 november 1671 in zijn hovenierswoning.⁵⁴

CONCLUSIE

Jan van der Groen was in zekere zin een buitenbeentje onder de hoveniers. Werkzaam als bloemist lijkt hij geen ervaring gehad te hebben met het beheer van tuinen, toen hij als hovenier van de kleine tuinen 'op de Cingel' naast het Binnenhof werd aangesteld. De meeste andere hoveniers waren van jongs af aan werkzaam als hovenier en bouwden dus een breder scala aan horticulturele vaardigheden en kennis op. Behalve grote kennis van bloemen en planten lijkt Van der Groen daarentegen (meer) weet te hebben gehad van de heersende opvattingen over het 'buitenleven' en tuinkunst. Daarin verschilde hij waarschijnlijk van andere hoveniers. De maatschappelijke positie van Van der Groen was vergelijkbaar met die van de andere hoveniers; zij behoorden tot de kleine burgerij. Ook was er geen verschil in de ondergeschikte positie binnen de hofhouding en beheerorganisatie van de tuinen. Het is uiteindelijk vooral de publicatie van zijn boek *Den Nederlandtsen Hovenier* die Van der Groen uniek maakt. Geen andere hovenier heeft een dergelijke publicatie op zijn naam staan. Het is ook die publicatie die ervoor zou zorgen dat deze hovenier tot de dag van vandaag bekend is en geciteerd wordt.

NOTEN

- 1 Zie bijvoorbeeld: E.A. de Jong, "'Nederlandtze Hesperides'. Tuinkunst in de tijd van Willem en Mary, 1650-1702', in: E.A. de Jong en J.D. Hunt, *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst/The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary (Journal of Garden History* 8 [1988] 2-3), 15-40; Chr. Bertram, 'Werk und Wirkung: Anmerkungen zu Jan van der Groens Gartenbuch *Den Nederlandtsen Hovenier* und dessen Einfluss auf die deutsche Gartenliteratur Ende des siebzehnten Jahrhunderts', in: E. de Jong e.a. (red.), *Tuinkunst. Nederlands Jaarboek voor de geschiedenis tuin- en landschapsarchitectuur* 1 (1995), Amsterdam 1996, 46-63; S. Schweizer, *Die Erfindung der Gartenkunst. Gattungsautonomie, Diskursgeschichte, Kunstwerksanspruch*, München 2013; J. van der Groen, *Den Nederlandtsen Hovenier*, met een voorwoord van C.S. Oldenburger-Ebbers en een plantenlijst van D.O. Wijnands, Utrecht 1988.
- 2 Zie V. Bezemer Sellers, *Courtly Gardens in Holland 1600-1650*, Amsterdam 2001; M. Keblusek en J. Zijlmans (red.), *Vorstelijk vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*, Zwolle 1997.
- 3 Zie Schweizer 2013 (noot 1) en V.R. Remmert, 'The Art of Garden and Landscape Design and the Mathematical Sciences in the Early Modern Period', in: H. Fischer, V.R.R. Remmert en J. Wolschke-Bulmahn (red.), *Gardens, Knowledge and the Sciences in the Early Modern Period*, Heidelberg 2016, 12-14.
- 4 Zie Oldenburger 1988 (noot 1), 11-13 en Bezemer Sellers 2001 (noot 2), 180-181.
- 5 De Nassause Domeinraad was het bestuursorgaan dat verantwoordelijk was voor het bestuur en beheer van de bezittingen van de familie van Oranje-Nassau en de aanstelling van hoveniers regelde.
- 6 Waar Jan van der Groen precies is geboren, heb ik niet kunnen achterhalen. In de Doop-, Trouw- en Begraafboeken van Den Haag komt hij niet voor, evenmin in de DTB-boeken van het Westland. De DTB-boeken van het Haagse deel van Loosduinen over de periode voor 1636 zijn verloren gegaan. Uit een notariële akte van 1670 blijkt overigens dat Jan een broer had genaamd Jacob. Haags Gemeentearchief (verder HGA), 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 851a, f 3.
- 7 HGA, 4.10.1.2 Ambachtsgilden, gildebusen, beroepen en neringen, 4906 Nominatiën voor de verkiezing van dekens en hoofdlieden van het Mandemakers- en Bezemmakersgilde, 1642-1793. Zie ook HGA, 0372-01 Notarieel archief Den

- Haag, inv.nr. 298, f 451.
- 8 Volgens het Haagsche Cohier van de vijf-honderdste penning uit 1627 woonden in deze buurt onder andere een bleker, scheepmaker, boekverkoper, bakker en bode. In de St. Jacobsstraat zelf werd slechts één persoon aangeslagen. Zie H.E. Gelder, 'Haagsche Cohieren I (1627)', in: *Jaarboek Die Haghe*, 1913, 58.
 - 9 Nationaal Archief Den Haag, Nassause Domeinraad, nr. toegang 1.08.11, inv.nr. 9, 20-10-1652. Zie ook NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, inv.nr. 995, f 83. Bezemer Sellers 2001, 180 en 357, schrijft deze levering ten onrechte toe aan Jan van der Groen.
 - 10 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 481, f 85. Betreft een conflict over de huur van grond achter de woning van Van der Groen.
 - 11 De deposant is Jan van der Groen.
 - 12 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 501, f 191.
 - 13 HGA, 0377-01 DTB-boeken 's-Gravenhage, inv.nr. 401, 14-4-1659. Zie ook HGA, 0351-01 Rechterlijk Archief ondertrouwleggers, inv.nr. 747, f 5 en Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 213, f 238. Anna Maria bracht uit haar huwelijk met de overleden Gerrit Heijndema twee kinderen mee, Aernoudt (1648) en Dignum (1650). Zie HGA, 0377-01 DTB-boeken 's-Gravenhage, inv.nr. 171, f 275 en 172, f 38.
 - 14 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 254, f 126.
 - 15 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 71, f 356. Zie ook Bezemer Sellers 2001 (noot 2), 45. Arent Blom leverde bloemen en bomen voor de tuinen van Huis Honselaarsdijk en Huis ter Nieuburg. Zie NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, inv. 993, f 131, 238 en 252 en inv.nr. 1041, f266 en inv.nr. 1043, f 218v. In 1640 leverde hij ook bloemen voor de tuin van kasteel Buren. Zie NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, inv.nr. 992, f 386 en 388. Zie ook Bezemer Sellers 2001 (noot 2), 179-180. Voor Maerten Blom, zie NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, inv.nr. 992 fol 256.
 - 16 Zie Gelder 1913 (noot 8), 58.
 - 17 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 84, f 225.
 - 18 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 341, f 161 ev.
 - 19 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 277, f 1 ev.
 - 20 A.J. Gevers, 'Het getuigschrift voor Jan Kolderman 1697', *Cascade bulletin voor tuinhistorie* 3 (1994) 1-2, 8-10. Zie ook C.A. Wimmer, 'Die Ausbildung der Hofgärtner', in: S. Dümpelmann (red.), *Preußisch Grün. Hofgärtner in Brandenburg-Preußen. Begleitband zur Ausstellung 'Preußisch Grün. Vom königlichen Hofgärtner zum Gartendenkmalpfleger'*, Leipzig 2004, 135-163.
 - 21 Schweizer 2013, 174.
 - 22 Oldenburger 1988 (noot 1), 10, en V. Bezemer Sellers, 'Palissaden en parterres voor een prinselijke tuin', in: A. van der Does en J. Holwerda (red.), *Tuingeschiedenis in Nederland I. Veelzijdig erfgoed in 't groen*, Utrecht 2009, 123.
 - 23 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 22, 30-11-1663, 1.08.11, 565, 30 en 1.08.11, 30, 24-03-1671. Tot nu toe werd ten onrechte verondersteld dat Van der Groen in 1659 zijn schoonvader opvolgde. Oldenburger 1988 (noot 1), 11, stelt dat Jan van der Groen in een personeelsregister uit 1660 genoemd wordt als hovenier in de tuinen op de Cingel. In dit personeelsregister wordt Van der Groen echter niet genoemd, wel in een personeelsregister over de periode 1668-1672. Koninklijk Huisarchief, A16, VI, 12, Lijste van de resp. amptenaeren en bediende in de jaeren 1668-1672.
 - 24 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 21, 13-10-1662. Zie Bezemer Sellers 2001 (noot 2), 120-124, voor een beschrijving van de Buitenhof. Zie Oldenburger 1988 (noot 1), 11, en Bezemer Sellers 2001 (noot 2), 180.
 - 25 Zie Oldenburger 1988 (noot 1), 11, en Bezemer Sellers 2001 (noot 2), 180.
 - 26 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 17, 13-2-1660.
 - 27 G.C. Calkoen, 'Tuinen voorheen in en om het Binnenhof', in: *Jaarboek Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen*, 1903, 160-161.
 - 28 Zijn vader, Willem II, was kort voor zijn geboorte in 1650 overleden; zijn moeder, Mary I, stierf in 1660.
 - 29 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 10, 7-1-1653.
 - 30 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 21, 4 en 13-10-1662.
 - 31 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 21, 13-10-1662; 1.08.11, 996, f 220, f 220v en f 232; 1.08.11, 565, f 30; 1.08.11, 23, 16-08-1664.
 - 32 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 24, 3-7, 16-09 en 9-12-1665 en NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 738, 90v.
 - 33 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 565, 30 en 1.08.11, 24, 16-09-1665. Het was niet ongebruikelijk dat akten met terugwerkende kracht werden opgesteld. Zo was de akte van aanstelling van Arent Bastiaensz Colijn als hovenier van de thuyenen op de Cingel gedateerd op 25 januari 1679, maar gold met terugwerkende kracht vanaf 1 mei 1673 (NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 565, f 151v en 152).
 - 34 Zie bijvoorbeeld NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, inv.nr. 40, 11-2-1681.
 - 35 Voor Van Thoorren, zie o.a. HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 156, f 277 en inv.nr. 62, f 236, NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 14, 30-6-1656 en DTB S 1; Trouwboek; gereformeerd; Schipluiden, fol. 200. Voor Verbrugge: zie o.a. DTB Naaldwijk N35-121/N42-70, 12-1-1647 en NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 993 1 188 en f 238 en 1.08.11, 686, f 769v. Zie ook Bezemer Sellers 2001 (noot 2), 179, 346-347, 350 en 354-361.
 - 36 HGA, 0402-01 Weeskamer 's-Gravenhage, inv.nr. 2995 Lodewijk van Westhoven, 1669-1680 (Lodewijk was een schoonzoon van Cornelis van Dijk). Met dank aan Marcel Planje, die mij op dit document heeft gewezen.
 - 37 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 4694, NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 598 (41) en NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 23, 22-08-1664.
 - 38 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 584, 175 en 591, 20. Zie voor de tuinen van Breda: A. Hallema, 'Historische gegevens betreffende het Bredase stadspark. Bijdrage tot de geschiedenis van het Valkenberg, inzonderheid in de 17e en 18e eeuw', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, XVIII, 1965, 130-154.
 - 39 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 565, 30.
 - 40 Zie bijvoorbeeld de akte van Robert Paddee, hovenier van Huis ter Nieuburg (juni 1656, 1.08.11, 600 f 70v ev) en de akte van Cornelis Cornelisz van Dijk van Noordeinde (NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 26, 17-2-1667).
 - 41 In de jaren 1664, 1665 en 1666 was dit Jan Pietersz van der Cley (NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 29, 2 juni 1670). Zowel de voorgangers van Jan van der Groen als zijn opvolgers combineerden het beheer van de tuinen op de Cingel met een andere functie of een andere tuin. Arent Blom had een bloemisterij; Maerten Blom was ook deurwaarder (1.08.11, 10, 1-5-1653) en de opvolgers Colijn, Freijlingh en Mülle(e)r hadden allen het beheer over zowel de tuinen op de Cingel als de tuinen van Noordeinde (1.08.11, 565, 183v; 1.08.11, 565, 1.08.11, 566, 164 en 1.08.11, 566, 176v).
 - 42 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 26, 17-2-1667.
 - 43 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 23, 9-10-1664.
 - 44 HGA, 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 277, f 1 ev. Vastgelegd werd dat de kostbare bloemen en bloembollen in de tuin eigendom van Van der Groen zouden blijven tot hij die in het voorjaar uit de grond zou halen, evenals alle 'boomkens [...] ende anders in den voorns thuyne staende tot de bloemisterie behoorende'. De kersenbomen, aalbesstruiken en druivenplanten bleven achter.
 - 45 Zie De Jong 1988 (noot 1), 16-22.
 - 46 Zie Oldenburger 1988 (noot 1), 11 en Bezemer Sellers 2011 (noot 2), 180.
 - 47 NL-HANA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 598, 260: Akte van 14-12-1649 voor Pierre Colombier, 'jardinier supernumeraire des jardins a Dieren [...] Et aura le logement francq et la livrée et exemptions des Imposts comme les autres Jardiniers de Son Altesse [...].'

- 48 NL-HaNA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 6987, ycccj.
- 49 NL-HaNA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 25, 15-04-1666, 1.08.11, 14, 30-6-1656 en 1.08.11, 25, 26-03-1666.
- 50 HGA, Trouwregister Grote Kerk, f 89v.
- 51 NL-HaNA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 6988, ycccj en 1.08.11, 6989, IXXXII.
- 52 Zie bijvoorbeeld de akte van Robert Pad-dee. NL-HaNA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 600, 70 e.v. Zijn zoon Jan moest dezelfde werkzaamheden verrichten, NL-HaNA, Nassause Domeinraad vanaf 1581, 1.08.11, 23, 22-08-1664.
- 53 De enige bronnen voor zijn werk in de tuinen van Huis ter Nieuburg zijn twee notariële akten: HGA 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 228, f 399, 21-10-1671 en inv.nr. 790, f 295, 24-11-1671.
- 54 HGA 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv.nr. 790, f 295. Op 5 januari 1672 werd in aanwezigheid van zijn weduwe Maria en broer Jacob de inventaris opgemaakt van de nagelaten boedel van Jan van der Groen. Naast huisraad als bedden, potten en pannen en enkele kledingstukken stonden op de lijst: 'vier tuynschaeren, vier tuynklouwen, drie spaeyen, een lessenaer met eenige papieren, een tinne incktkoochel, [...] eenige weynige boecken, een kruijwagen [...], drie tobbens met olijanderbomen, elff potten met mirten en andere bloemen [...]' (HGA 0372-01 Notarieel archief Den Haag, inv. nr. 640, f 206 ev).

DRS. L. BERKHOUT (lenneke.berkhout@gmail.com) verricht als buitenpromovendus aan de Rijksuniversiteit Groningen onderzoek naar de wereld van hoveniers, 1621-1730: praktijk, netwerken en beelden van

dynastieke representatie van de prinsen en prinsessen van het Huis van Oranje Nassau. In het dagelijks leven is zij werkzaam als procesmanager in het Veiligheids-huis Regio Utrecht.

JAN VAN DER GROEN, GARDENER TO THE PRINCE OF ORANGE

NEW ARCHIVAL DATA ON HIS LIFE

LENNEKE BERKHOUT

Jan van der Groen, noted for his 1669 gardener's handbook *Den Nederlandtsen Hovenier*, was a Hague florist and gardener to the Prince of Orange. His father War-nart was a broom maker with a sideline growing flowers, bulbs and unusual plants, which he also supplied to the stadholder's gardens. Jan grew up in The Hague and married into a family of stadholder gardeners. In the clientelistic culture of the seventeenth century he, like the other gardeners to the prince, owed his appointment as head gardener of the gardens 'op de Cingel' in 1662 to his and his wife's families' service to the court. The modest gardens 'op de Cingel' were located next to the Binnenhof in The Hague, on the site of Prince Maurits's former Buitenhof. Van der Groen was tasked with managing these gardens and laying them out with parterres and a planting of fruit and citrus trees, to a design by the architect Pieter Post. It was in his gardener's dwelling on the Singel, that Van der Groen wrote his famous reference work. Following its publication, Van der Groen was transferred in 1670 to the large and prestigious gardens of Huis Honselaarsdijk, where his task was largely supervisory. His stay there was brief, for in 1671 he was appointed, for unspecified reasons, head gardener of Huis ter Nieuburg near Rijswijk. He died here, in his gardener's dwelling, on 21 November 1671.

Jan van der Groen was something of an odd man out among the gardeners. Having started out as a florist, he

would seem to have had no experience in garden management when he was appointed head gardener. Most other gardeners had worked in the job from an early age, thereby building a wider range of horticultural skills and knowledge. It is also probable that he had little or no knowledge of geometry at a time when gardeners were increasingly being required to lay out classical gardens. On the other hand, in addition to his considerable knowledge of flowers and plants, Van der Groen was acquainted with prevailing views on 'outdoor life'; he was familiar with the foremost gardens in France and the Dutch Republic, either from illustrations or possibly even from personal experience. In this he probably differed from other gardeners. Van der Groen did not make any garden designs. His social position was comparable to that of other gardeners: they belonged to the petit bourgeoisie, a social middle class with a modicum of property, which fell between the small, wealthy upper class and the vast mass of poor people. Nor was there any difference in terms of the subordinate position within the stadholder household and the garden management organization. All gardeners were required to render detailed accounts to the Nassause Domeinraad, the body responsible for managing the Prince of Orange's domains. Ultimately, it was the publication of his book that set Van der Groen apart from his peers. No other court gardener ever penned such a work.

'EEN PLOERTENDODER IN EEN DIERBAAR EN SCHOON GELAAT'¹

PIET ZANSTRA'S NIEUWE RAADZAAL
VOOR DEN HAAG

JEROEN VAN DEN BIGGELAAR

‘Het gebouw is [...] destijds met gejuich door de schoonheidscommissie ontvangen. [...] Het heeft misschien een kwastje nodig’, merkte Piet Zanstra (1905-2003) op toen hij in 1993 werd geïnterviewd over de aangekondigde sloopplannen van zijn Burgemeester Tellegenhuis, een 180 meter lang kantoorgebouw uit 1971 gesitueerd aan de rand van de binnenstad van Amsterdam, in de volksmond beter bekend als het Maupoleum.² Zijn advies werd ‘gehonoreerd’ door wethouder Duco Stadig, toen hij op 25 mei 1994 de sloop officieel inluidde door een ‘sloopkogel’ gevuld met witte verf tegen de gevel uiteen te laten spatten. De goedkeurende woorden van de schoonheidscommissie – speciaal voor de ceremonie uit het archief gelicht – werden voorgelezen en door de aanwezigen met hoongelach beantwoord.³

In de polemische publicatie *Lelijk gebouwd Nederland* noemt Jaap Huisman het Burgemeester Tellegenhuis ‘vermoedelijk het meest gehate gebouw in de binnenstad van Amsterdam’.⁴ In 1978 werd het Maupoleum op basis van een enquête door *Het Parool* tot lelijkste gebouw van Amsterdam uitgeroepen, en later in *NRC Handelsblad* zelfs abusievelijk het ‘lelijkste gebouw van Nederland’ genoemd.⁵ Terecht of niet, dergelijke titels maakten het kantoorpand tot een van Zanstra’s bekendste werken, zo blijkt uit de vele in memoriams toen hij in 2003 overleed. Daarmee drukt het impliciet ook een negatief stempel op het oeuvre van deze modernistische architect, vooral als het gaat om zijn houding ten opzichte van de oude binnenstad. Zo schreef Paul Groenendijk dat Zanstra ‘het niet als zijn taak [zag] ... om aansluiting te zoeken bij de schaal en maat van de historische bebouwing’. In de bureaubiografie *ZZPD, Architecten-ondernemers* – het bureau dat de voortzetting is van Zanstra’s praktijk – wordt hij geportretteerd als een architect die zich ‘weinig aantrok van de bestaande bebouwing’ en het verdwijnen van kenmerkende historische architectuur niet betreurde.⁶ In beide publicaties wordt niet alleen verwezen naar het Maupoleum, maar ook naar een ander, minder bekend en tevens vroeg gesloopt project van Zanstra: de raadzaal in Den Haag.

De geschiedenis en context van het Maupoleum zijn meermaals beschreven en algemeen bekend, maar over de historie van de raadzaal is opvallend weinig gepubliceerd – terwijl dit project een geschiktere casus vormt voor het onderzoek van Zanstra’s attitude tot de oude stad.⁷ In tegenstelling tot het Maupoleum was de raadzaal namelijk onderdeel van een stedenbouwkundige opzet waarin de bestaande omgeving niet volledig gesaneerd zou worden, maar juist behouden en gerevitaliseerd. Daarnaast was de architectonische opgave in Den Haag uitgesproken en gericht op representativiteit en identiteit, terwijl het anonieme beleg-

gingsobject aan de Amsterdamse Jodenbreestraat vooral zakelijk en sober diende te zijn. Een derde, maar niet onbelangrijk voordeel ten opzichte van het Maupoleum, is dat de raadzaal als gemeentelijk project vrij goed is gearchiveerd, waardoor de voorgeschiedenis en besluitvorming beter kunnen worden onderzocht.

DE BETONNEN PUIST

Naast de mogelijkheid om een beter beeld te krijgen van Zanstra’s houding ten opzichte van het oude, is de raadzaal – in de volksmond de betonnen puist genoemd – ook een interessante casus als lokaal verguisd gebouw. Het ontwerp betrof een moderne aanbouw aan het ‘originele’ zeventiende-eeuwse volume van het oude stadhuis. De zaal, die in 1972 werd opgeleverd, diende als nieuwe burger- en raadzaal, maar was ook een belangrijk stedenbouwkundig element in de vernieuwingsplannen van de bebouwing rond de historische Groenmarkt. Drieëntwintig jaar later echter, toen de Haagse raad eenmaal weer was verhuisd naar een nieuwe raadzaal in het stadhuis aan het Spui, was er binnen het college van Burgemeester en Wethouders en de gemeenteraad weinig animo voor behoud: ‘[Dat] zou een gemiste kans zijn om dit deel van de binnenstad te verbeteren’.⁸

Deze negatieve perceptie leefde, net als bij het Maupoleum, al sinds de oplevering onder bestuurders, ‘professionals’ en burgers, die meermaals geagiteerd in de pen klommen. Nog voor de officiële opening waren er al opvallend veel opiniestukken en brieven in de lokale pers verschenen, waarin sommigen emotioneel, anderen verbaasd, hun ongenoegen uitspraken over een plan dat vijf jaar eerder nog met enthousiasme werd ontvangen. Centraal in dit artikel staat de vraag hoe het kon dat dit project van Zanstra, architect-directeur van een van de grootste en productiefste bureaus in Nederland, zo werd verguisd. En wat betekende deze gebrekkige waardering voor de uiteindelijke sloop van de raadzaal en de huidige reputatie van Zanstra?

EEN NIEUW STADSHART VOOR DEN HAAG

De geschiedenis van het Haagse stadhuis is er een van eindeloze reprises, zoals architectuurcriticus Wim van Heuvel het samenvat.⁹ Het oude stadhuis dateert uit 1564 en is een van de vroegste voorbeelden van Hollandse renaissance-architectuur. In de eeuwen die volgden groeide het stadhuis stapsgewijs, tot het in 1905 het gehele aangrenzende, voornamelijk negentiende-eeuwse bouwblok had geannexeerd. Dit conglomeraat van panden dat het stadhuis vormde, werd door de bevolking liefkozend ‘de puist’ genoemd (afb. 2 en 3). Al in 1877 had gemeentearchitect Berend Reinders voorgesteld om het allegaartje te slopen voor een geheel nieuw stadhuis in neorenaissancestijl. De locatie aan de Groenmarkt werd echter te beperkt geacht

◀ 1. Gravenstraat richting Groenmarkt, 1980 (Haags Gemeentearchief)

en er werd elders in de stad naar een plek gezocht. Via Paleis Noordeinde, het Spui en de Mauritskade kwam men uit op het Alexanderveld (Burgemeester Monchhyplein). Hier werd na langdurig politiek gesteggel, geldgebrek en de Tweede Wereldoorlog, pas in 1953 een nieuw stadhuis opgeleverd, ontworpen door Julius Luthmann (1890-1973). Hieraan zou in een later stadium ook een raadzaal worden gebouwd op de grond van een aantal negentiende-eeuwse woningen aan de Javastraat, die in verband met de aanleg van de ringweg gesloopt zouden worden. Hieronder viel ook het pand Javastraat 26, waar de gemeenteraad sinds 1912 'tijdelijk' was ondergebracht.

In 1960 stelde J.J.P. Oud voor de puist en het gebied rond de Groenmarkt te 'amoveren' en een prijsvraag te organiseren voor een nieuw, modern stadshart (afb. 5). Van het stadhuis zouden alleen de 'waardevolle' onderdelen uit 1564 en 1733 blijven staan en tegen de blinde achtergevels kon dan een nieuwe aanbouw verrijzen voor het Letterkundig Museum en de historische afdeling van het Gemeentemuseum. Op basis van

Ouds voorstel werkten twee ambtelijke commissies een programma uit, waarin ook het bouwblok ten noorden van het oude stadhuis, Prinsestraat-Nobelstraat-Papenstraat-Hoogstraat: Driehoekjes genaamd, beschikbaar werd gesteld voor de 'fantasie van de deelnemers' (afb. 4).¹⁰ Na beraad met de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en de Haagse Berlagestichting over de hoogte van honoraria en het prijzengeld, besloot de wethouder Openbare Werken echter af te zien van een kostbare en tijdrovende procedure, en de ontwikkeling van het ontwerp door de dienst Stadsontwikkeling te laten uitvoeren. De vernieuwing van het noordelijke blok Driehoekjes werd, ook om financiële redenen, aan een commerciële vastgoedontwikkelaar overgelaten.¹¹ Zodoende kreeg gemeentearchitect J.C. Herpel de opdracht een ontwerpstudie te maken voor de aanbouw en de omgeving, waarvan het resultaat in december 1963 publiek werd gemaakt in de brochure *Een nieuw hart voor 's-Gravenhage* (afb. 6).¹² In hoofdlijnen bestond het ontwerp van de aanbouw uit een op kolommen gezet rechthoekig volume dat te-

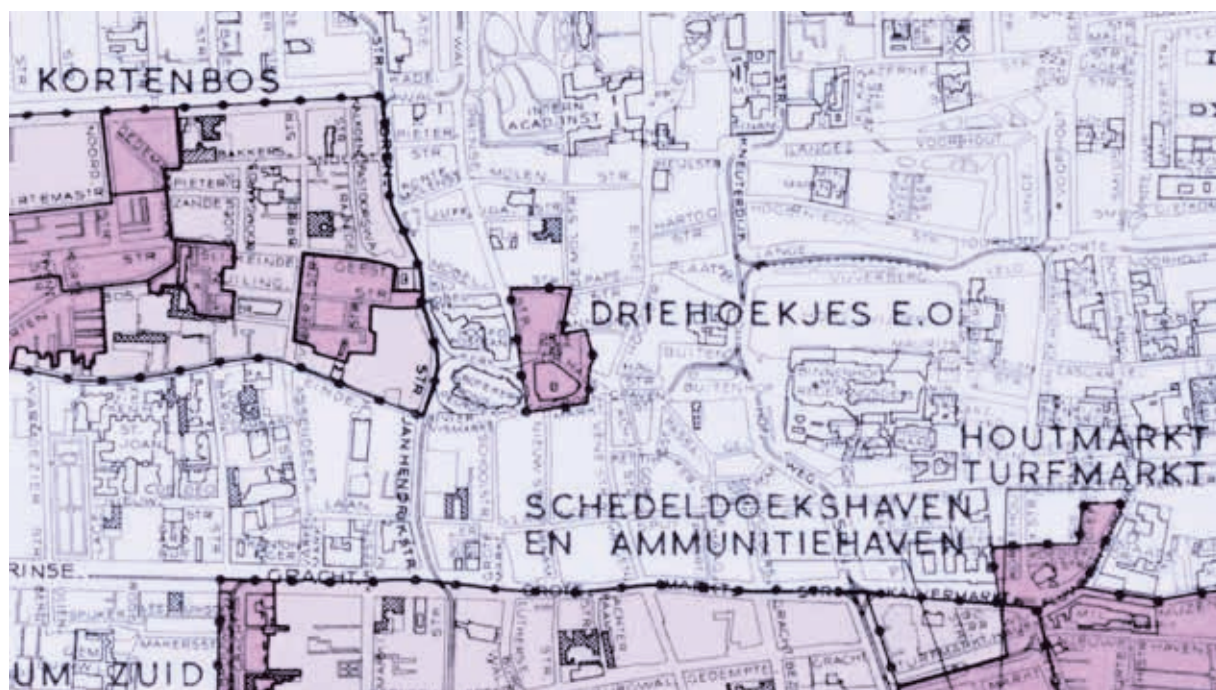
2. Foto uit 1935 met het oude stadhuis gezien vanaf het westen en daarachter de panden die 'de puist' vormden. Links op de voorgrond kantoorpand De Nederlanden van 1845 van Berlage, links boven het Gemeentesecretariaat, dat in 1940 zou worden gesloopt (Haags Gemeentearchief)

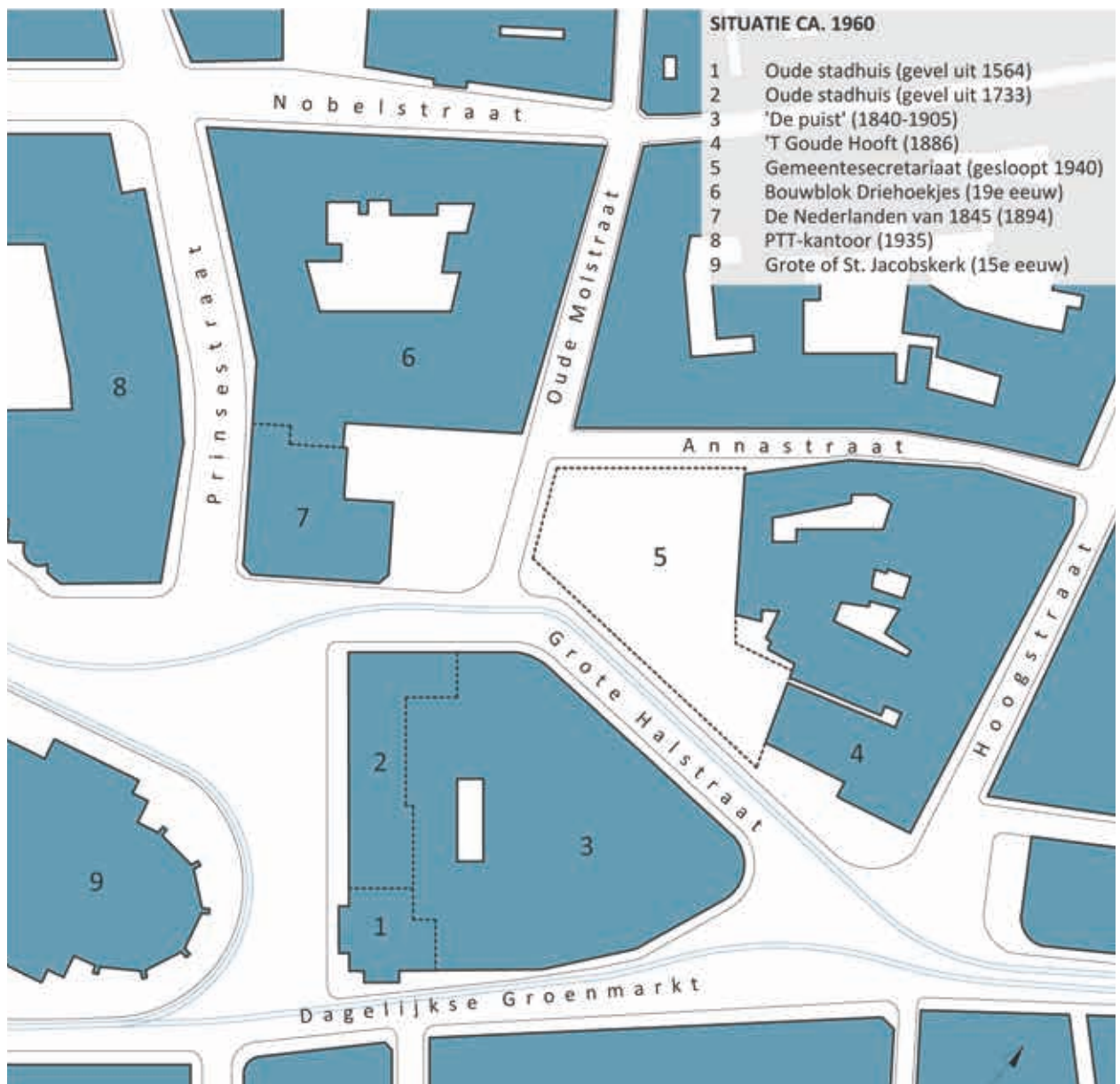

3. Dagelijkse Groenmarkt en Halstraat met 'de puist', ca. 1910 (Haags Gemeentearchief)

4. Plattegrond van de omgeving van het stadhuis met daarop aangegeven de saneringsgebieden, 1966 (Haags Gemeentearchief)

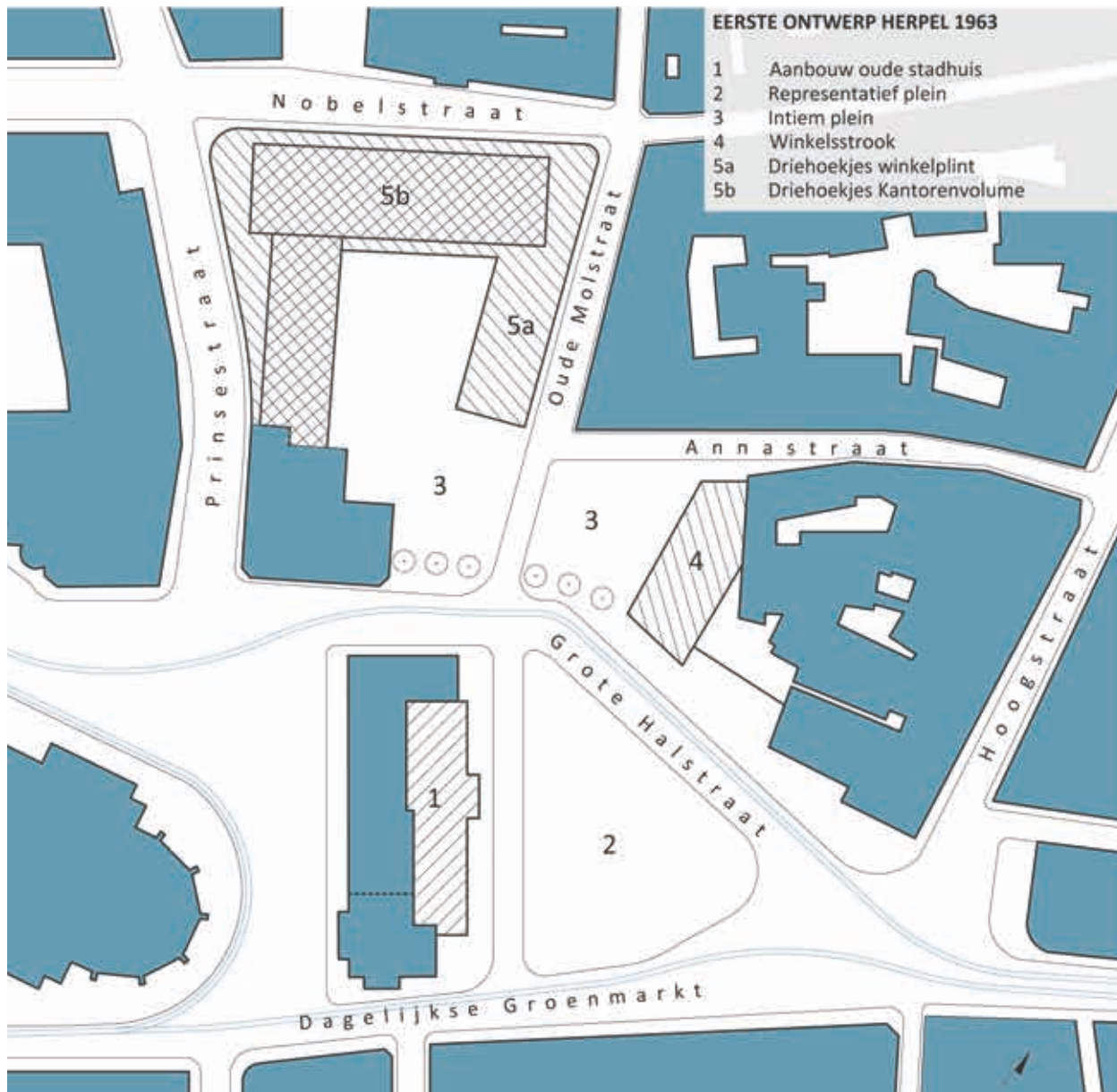

5. Situatietekening, ca. 1960 (tekening auteur)

6. Perspectieftekening eerste ontwerp Herpel (uit: *Een nieuw hart voor 's-Gravehage*, 1963)

7. Situatietekening eerste ontwerp Herpel (tekening auteur)

gen het historische complex was geplakt, bekleed met beton of marmer, en geled door smalle verticale glasstroken. Dit gebouw zou een museumbestemming krijgen, maar eventueel ook (tijdelijk) kunnen dienen als onderkomen van de gemeenteraad, 'in afwachting van de bouw van het representatieve gedeelte van het nieuwe stadhuis'. Op de plek van de negentiende-eeuwse 'puist' zou een 'representatief' plein moeten komen, terwijl de ruimte voor gebouw De Nederlanden van 1845 van H.P. Berlage een 'intiem' pleintje moest worden, omringd door nieuwe winkels met uitgebouwde etalages (afb. 7).¹³ Dit pleintje, ontstaan door de sloop van het gemeentesecretariaat in april 1940, fungeerde sindsdien als parkeerplaats, maar moest in de toekomst een centraal punt worden van het geplande netwerk van verkeersvrije wandel-

promenades. Het idee van de wandelpromenade werd het planologische paradepaardje van de gemeente, bedoeld om het in crisis verkerende binnenstedelijke winkelapparaat te revitaliseren.¹⁴ De middenstand in het centrum had in de loop van de jaren zestig zwaar te lijden onder de leegloop van de stad en de opkomst van de supermarkten en winkelcentra in de buitenwijken.¹⁵ Om dezelfde reden ontwikkelde de winkeliersvereniging Prinsestraat met de Haagse aannemer-projectontwikkelaar B. Meijer en zijn 'huisarchitect' Zanstra een plan voor een winkel- en kantorencomplex met parkeergarage op de locatie Driehoekjes, in de hoop de consument weer naar de binnenstad te lokken.

Zanstra en Meijer waren destijds gevestigde namen in de hofstad. Al sinds de jaren vijftig waren ze actief in

8. Maquette van het tweede ontwerp van Herpel met vrijstaand trappenhuis. Opvallend is de klungelige situatie in de bocht van de Halstraat (uit: *Verbouwingsplannen van het oude Raadhuis aan de Groenmarkt te Den Haag*, 1964)

9. Perspectieftekening tweede ontwerp Herpel (uit: *Verbouwingsplannen van het oude Raadhuis aan de Groenmarkt te Den Haag*, 1964)

de uitbreidingswijken rondom de stad, waar ze honderden woningen voor de vrije sector bouwden. Veel van deze projecten werden geroemd om hun kwaliteit; voor de appartementencomplexen aan de Segbroeklaan ontvingen zij in 1961 de H.P. Berlageprijs. (Industriële) woningbouw werd een specialiteit van Zanstra's bureau, evenals winkelcentra. In Den Haag ontwierp het bureau met Meijer het winkelcentrum Mariahoeve (1958) en het De Savornin Lohmanplein (1968), waar ze gebruikmaakten van de nieuwste bouwtechnische oplossingen zoals een parkeerdak en geprefabriceerd schokbeton – ideale oplossingen voor een binnenstedelijke locatie zoals Driehoekjes.

GEBREK AAN ALLURE

Winkeliers en Haagse bevolking reageerden overwegend positief op de nieuwe gemeentelijke plannen voor de binnenstad, maar de Raad voor de Welstand was minder te spreken over het voorstel. Deze meende dat de aanbouw aan het oude stadhuis niet de juiste massa had, meer los moest komen van het historische gebouw en niet 'representatief' genoeg was.¹⁶ Die laatste opmerking had betrekking op het idee om eventueel toch de gemeenteraad in de aanbouw te huisvesten. De te slopen woningen aan de Javastraat waren in 1964 namelijk op de rijksmonumentenlijst geplaatst, en de bouw van een nieuwe raadzaal aldaar werd afgeblazen; 'de doodslag voor mijn stadhuis', aldus Luthmann.¹⁷ Herpel werd terug naar de tekentafel gestuurd om een variant met raadzaal en aanverwante voorzieningen in de aanbouw van het oude stadhuis op te nemen. Een jaar later presenteerde hij zijn alternatief, dat in wezen hetzelfde bouwvolume betrof, maar dan losgetrokken van de historische bebouwing (afb. 8 en 9).¹⁸ In november van dat jaar concludeerde de welstandscommissie echter dat 'het gestelde programma te bekrompen is om tot een oplossing van de gewenste allure te leiden; de vereiste grote visie bij de architect ontbreekt; aan de stedenbouwkundige situatie nog te weinig aandacht is besteed'.¹⁹

De Raad voor de Welstand adviseerde de directeur Stadsontwikkeling alsnog een prijsvraag uit te schrijven of bij de BNA advies in te winnen voor een geschikt architect. Omdat de ontwikkelingen – wederom – in een impasse waren geraakt, en de sloop van 'de puist' inmiddels was begonnen, vroeg wethouder Openbare Werken, Verkeer en Vervoer A.J. Dankelman aan Zanstra en Meijer om zich ook over de nieuwbouw van de raadzaal te buigen.

De keuze voor Zanstra kan worden gezien als pragmatisch, maar er was ook sprake van een zekere noodzakelijkheid om de impasse te breken. Hij was al bezig met het ontwerp van Driehoekjes, wat de stedenbouwkundige samenhang van het gebied ten goede zou komen. Daarnaast was hij in Den Haag een gelauwerd ontwerper én de onafhankelijke BNA-architect waar

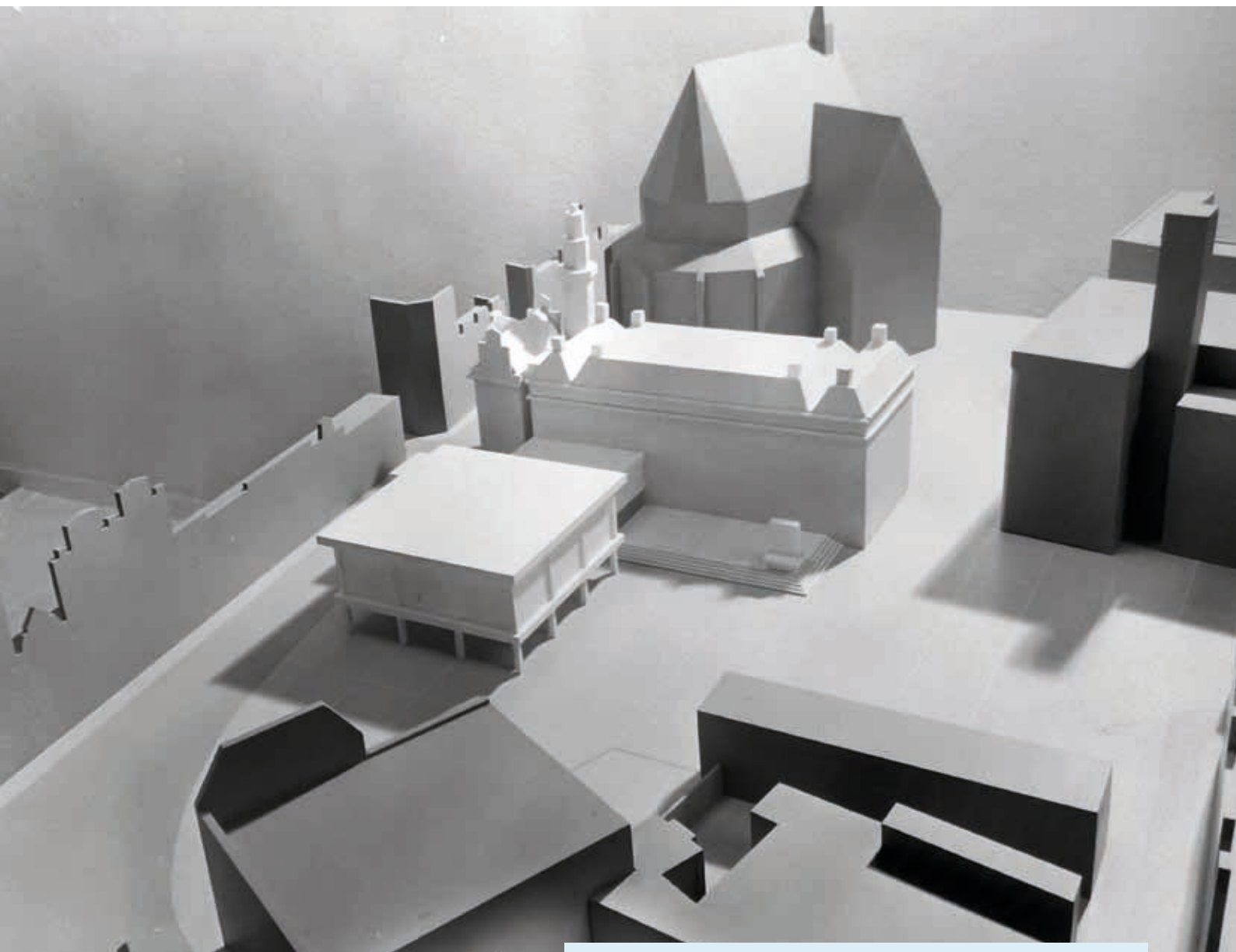
welstand om vroeg. En als lid van de Monumentenraad II bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg stond hij met één been in de monumentenwereld, zodat hij ook kon adviseren over de restauratie van het oude gedeelte.²⁰ En ten slotte, ook niet onbelangrijk: Zanstra beschikte over een groot en productief bureau dat in staat was snel een nieuw en compleet plan te ontwikkelen, van ontwerp tot bestek.

In veel saneringsgebieden zoals Kortenbos of de Schilderswijk kwam de modernisering maar moeizaam van de grond, het kaalgeslagen Spuigebied werd geplaagd door protest en besluiteloosheid, terwijl het in 1957 aangenomen verkeersplan financieel onhaalbaar bleef.²¹ Maar aan de Groenmarkt had het bestuur met Zanstra een goede kans om zijn daadkracht op het gebied van stadsvernieuwing te demonstreren. Daar was de grond in handen van de gemeente en het plan bescheiden en overzichtelijk. Bovendien werd het enthousiast ontvangen door de lokale middenstand. Het ijzer moest gesmeed worden nu het heet was, en binnen een jaar had Zanstra dan ook een ontwerp voor het gehele gebied gereed voor beoordeling.

'DE VOORBESTEMMING TOT EEN FRAAIE RUIMTELIJKE ONTWIKKELING'²²

Wat was Zanstra's visie op dit stuk binnenstad? Duidelijk is dat hij bekend was met de voorgaande ontwikkelingen en het lijkt erop dat hij een ontwerp presenteerde dat hierop voortborduurde, om zo min mogelijk partijen tegen de haren in te strijken. Het eerste wat opvalt aan het plan is de gelijkenis met de ontwerpen van Herpel: een verhoogd volume op kolommen, een rond losstaand trappenhuis en verticale glasstroken (afb. 10 en 11). Het verschil tussen Zanstra en Herpel is voornamelijk stedenbouwkundig en vrij direct af te leiden uit het eerdere commentaar van welstand. Zoals gevraagd vergrootte Zanstra de afstand tussen de historische en de nieuwe bebouwing en verbond ze met een lager glazen tussenvolume, waardoor ze duidelijk als autonome delen te onderscheiden waren. De blinde gevel van het oude volume zou worden voorzien van nieuwe schuiframen met kleine roedeverdeling in historiserende stijl – een idee dat overigens in 1949 ook al door Herpel was voorgesteld in een schetsontwerp voor een nooit uitgevoerd kantoorontwerp op de plek van Driehoekjes.

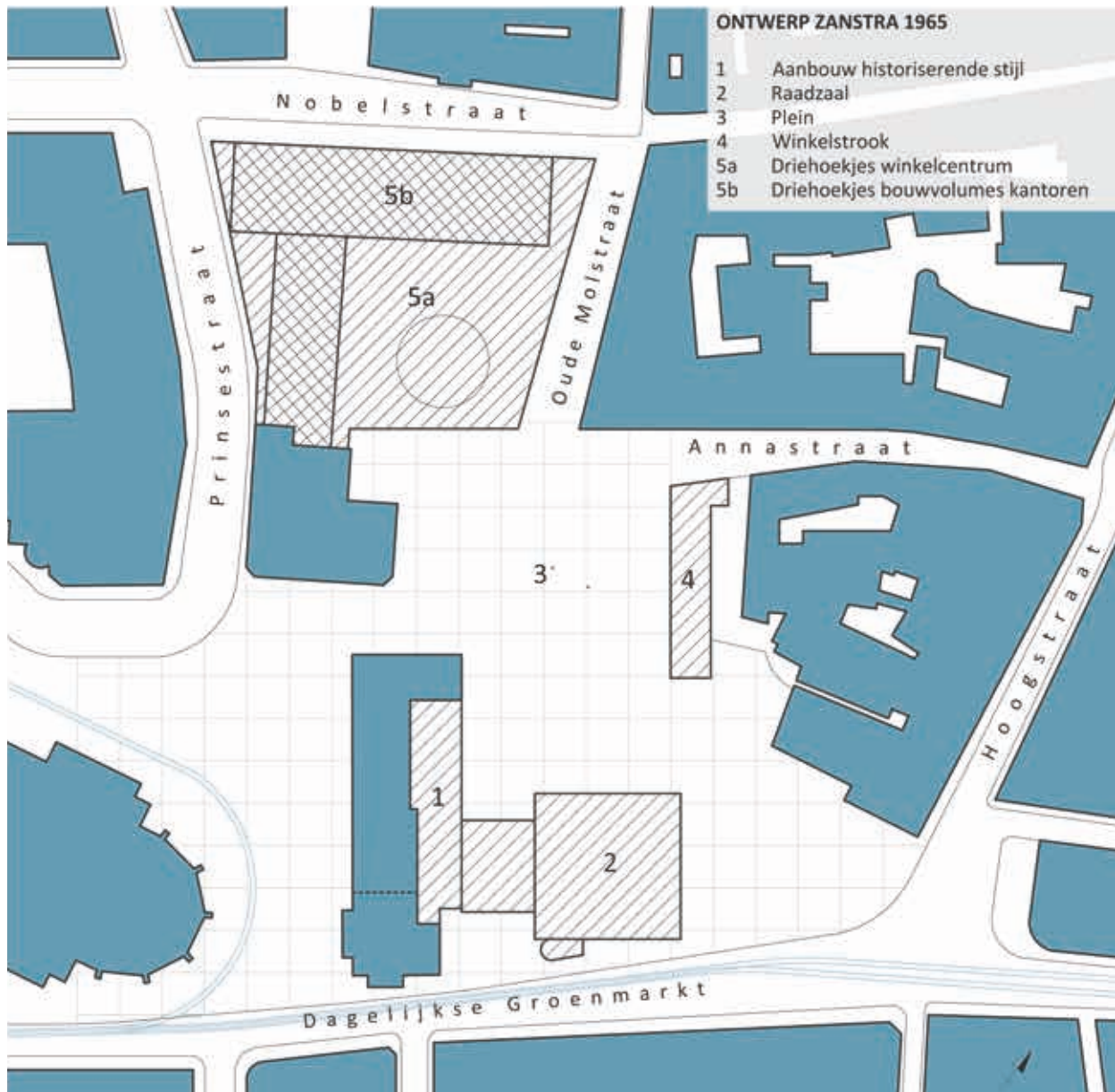
Op het plein dat rondom de raadzaal zou ontstaan, had Zanstra een raster in de bestrating geprojecteerd dat het stramien van de kolommen buiten de raadzaal voortzette (afb. 12). Tegen de blinde gevel aan de noordoostelijke pleinwand was een strook van kleine winkeltjes getekend, die in architectonische geleding overeenkwam met de raadzaal. Het ontwerp voor het toekomstig complex Driehoekjes bestond uit een winkelcentrum op de begane grond met daarboven een L-vormig kantoorvolume, waarvan de korte vleugel in

10. Maquette ontwerp Zanstra
(Haags Gemeentearchief)

11. Perspectieftekening ontwerp
Zanstra. Rechts in beeld een fragment
van de nieuw te bouwen winkels in
dezelfde stijl als de raadzaal.
(Haags Gemeentearchief)

12. Situatiekening ontwerp Zanstra, 1965 (tekening auteur)

lijn lag met het pand De Nederlanden. De hoogte van het korte volume werd gelijkgesteld aan die van het PTT-kantoor aan de overkant van de Prinsestraat, een halve bouwlaag lager dan De Nederlanden; de andere vleugel telde acht bouwlagen.

Dat het vergroten van de afstand tussen het oude stadhuis en de nieuwe uitbouw niet door Herpel werd voorgesteld, had wellicht te maken met het feit dat de Grote Halstraat, een belangrijke verkeersader voor tram, bus en auto, daardoor afgesloten moest worden. Die afsluiting werd niet geschuwd door Zanstra, een architect met de 'vereiste grote visie', maar binnen de Dienst Stadsontwikkeling werden onmiddellijk vraagtekens gezet bij de uitvoerbaarheid ervan – onderbouwd in een onderzoeksrapport enkele jaren later.²³ Gevreesd werd dat zonder verkeersdoorbraken elders in de stad afsluiting zou leiden tot ernstige congestie.

Maar de afsluiting werd door Zanstra en de opdrachtgevende commissie niet als onoverkomelijk probleem gezien.²⁴ Het belang van een groot plein in het winkelhart van de stad, dat tevens ruimte bood voor het nationale monument voor koningin Wilhelmina, zou de nodige doorbraken elders in de stad rechtvaardigen – doorbraken die met de ringwegplannen overigens toch al gepland waren.

Voor Zanstra was niet het plein maar het ontwerp van de raadzaal een punt van zorg, zo blijkt uit zijn opmerking dat de stadhuisaanbouw in Groningen door niemand genoemd was.²⁵ Daar was een decennium eerder grote commotie ontstaan rondom een moderne toevoeging aan het oude stadhuis op de Grote Markt, ontworpen door J.J.M. Vegter (1906-1982).²⁶ Hij meende dat het onterecht zou zijn te denken dat het aan de Groenmarkt anders zou zijn. Desondanks werd er in

13. De Groenmarkt met de nieuwe raadzaal van Zanstra net na de oplevering in 1972. Op de achtergrond is de bouwkraan van winkelcentrum Driehoekjes zichtbaar (Haags Gemeentearchief)

ambtelijke kringen met enthousiasme gereageerd; in de pers was de belangstelling groot.²⁷ De Monumentencommissie was zeer te spreken over het concept en ook de Raad voor de Welstand was content met het nieuwe ontwerp: '[...] een afzonderlijk gebouw, uiteindelijk bestemd voor burgerzaal met annexen in een eigentijdse vormgeving, had unaniem de instemming van de aanwezigen. De voorbestemming tot een fraaie ruimtelijke ontwikkeling is hier aanwezig.'²⁸

Op 21 februari stelt B en W het plan voor aan de gemeenteraad, waarbij men de raadsleden op het hart drukte dat de accommodatie aan de Javastraat zelfs na het treffen van zeer kostbare en omvangrijke aanpassingen 'toch nog geen volwaardige – een Den Haag passende – raadzaal' zou opleveren. De raad hoorde in de binnenstad, met het 'front (...) gericht naar het buitenhof'. De raad stemde in en na het vrijmaken van de nodige gelden werd op 10 februari 1969 dan eindelijk begonnen met de bouw van de raadzaal.

SCHRIK EN VERBAZING

Op 23 oktober 1972 vergaderde de raad, na bijna dertig jaar gebruik te hebben gemaakt van het 'provisorisch' onderkomen aan de Javastraat, voor het eerst in de nieuwe raadzaal (afb. 13 en 14). Burgemeester Marijnen opende de vergadering met een lofzang over het 'conferentiecentrum, dat de stad van de toekomst goede diensten kan bewijzen'.²⁹ Vervolgens sprak Zanstra de aanwezigen toe: 'Iedereen kan er het zijne van denken, zeggen en schrijven. Gelukkig maar, want dat betekent immers dat we in een vrij land leven.' Het was zijn repliek op de storm van kritiek die hij en het gebouw te verduren kregen op het moment dat de bouwshutting werd verwijderd. In de lokale kranten verschenen ingezonden brieven waarin 'betonnen puist', 'verdwaalde schoenendoos' of 'oorlogsbunker' niet werd geschuwd.³⁰ De Haagse meubelontwerper Willem Gispen kreeg in *Het Vaderland* de ruimte voor een zeskoloms vertoog waarin hij zijn verbazing uit over het feit dat Zanstra – in zijn ogen een 'zeer bekwaam en

14. De raadzaal gezien vanaf straatniveau met op de achtergrond het kantoorvolume van Driehoekjes, ca. 1975 (Haags Gemeentearchief)

gewaardeerd architect' – iets heeft neergezet 'waar men alleen maar met schrik en verbazing naar kan kijken'.³¹ In *Heemschut* klonk commentaar tegen de 'agressieve massaliteit' die de schoonheid van het oude raadhuis teniet zou doen.³² Het dient echter opgemerkt te worden dat de meeste brieven niet zozeer waren gericht aan de architect, maar vooral tegen de komst van moderne architectuur in de oude binnenstad. Schaal en stijl maakten een dissonante verschijning in de context van de oude stad, zo meenden velen.

Zanstra maande in zijn toespraak echter tot geduld. In zijn ogen was het grote probleem dat de omgeving nog niet af was. De Groenstraat en Grote Halsweg moest eerst nog een proefafsluiting ondergaan, de nota met de Raadhuispromenadeplannen moest nog behandeld worden, de bouw van Driehoekjes was nog niet begonnen en de plannen voor de winkels die de oostwand van het plein af zouden maken waren nog in de ontwerpfase. Daarnaast was de inrichting van het plein afhankelijk van de plannen voor een nationaal

monument voor koningin Wilhelmina, dat daar gestalte moest krijgen. In 1970 had Aldo van Eyck (1918-1999) hiervoor een ontwerp aangeleverd, maar dit werd door de beoordelende commissie als 'te ingrijpend' geacht. Bewoners reageerden emotioneel omdat er ineens iets nieuws stond, meende Zanstra in een later interview. Met de tijd, als de omgeving ook gereed is, 'raakt men er aan gewend en gaat men er zelfs mis-schien wel de verdiensten van inzien (...)'³³

Er is ook nog een andere verklaring voor de golf van lokale verontwaardiging. Al vanaf midden jaren vijftig was er kritiek op de vernieuwingsplannen rondom het Spui en de (geplande) verkeersdoorbraken elders in de stad, waar oude woonblokken plaats moesten maken voor asfalt en moderne kantoorcomplexen, terwijl het contingent aan betaalbare woningen achterbleef. De raadzaal had hier wellicht weinig mee van doen, maar de compromisloze modernistische verschijningsvorm ervan leek het tegendeel te bewijzen. Vanaf midden jaren zestig klonk steeds vaker het vertoog van de stad

als kunstwerk van historische artefacten tegenover dat van de stad als technische machine, waarin componenten vervangbaar waren omwille van economie en functionaliteit.³⁴ De groeiende onvrede over het binnenstedelijke vernieuwingsbeleid en de keuze voor een alternatieve weg leidde ertoe dat zich na de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 een wissel van de wacht voordeed. De toenmalig directeur van de Dienst Stadsontwikkeling, F. van der Sluys, meende dat het plotselinge succes van de nieuwkomers D'66 en de Kabouterpartij ervoor zorgde dat de andere partijen een 'ruk in dezelfde richting maakten'.³⁵ Alhoewel recent is aangetoond dat er onder bestuurders al veel langer twijfel heerste over het binnenstedelijke vernieuwingsbeleid, leek het voor ambtelijke organisaties begrijpelijk een revolutie.³⁶ Het technische Structuurplan dat na jaren empirisch onderzoek in 1970 was afgerond, verdween zonder behandeling in de la. De nieuwe wethouder Stadsontwikkeling Willem Nuij (PvdA) kondigde aan een voorzichtiger beleid te hantieren voor de binnenstad, waarin samenwerking met burgers voorop kwam te staan.

HISTORISCH HERSTEL

Na een proefafsluiting van de Groenmarkt en de Halstraat in 1974 bleken de eerdere prognoses van Stadsontwikkeling niet te kloppen. Opstoppen kwamen slechts sporadisch voor en konden lokaal goed worden opgelost.³⁷ Maar daarmee was de Raadhuispromenade nog niet zeker. Sinds de politieke omslag van 1970 waren stedelijke interventies niet zozeer gericht op betere doorstroom van het autoverkeer, maar vooral op verbetering van alternatieven zoals het openbaar vervoer en veilig (brom)fietsverkeer. Een verkeersvrije Raadhuispromenade was nog niet zo makkelijk te combineren met deze nieuwe ambities, zo bleek. De tramlijn, die zich van oudsher per richting splitste over de Groenmarkt en de Grote Halstraat, moest onderdeel worden van het intensieve semi-metronetwerk, bedoeld om het centrum beter bereikbaar te maken vanuit de buitenwijken. Een verkeersvrij plein betekende echter dat de trambaan in beide richtingen door de Groenstraat moest worden omgelegd, waar vanwege de nodige laad-en-losfaciliteiten alleen nog ruimte was voor een zogenaamd strengspoor (één richting te

15. Winkelcentrum Driehoekjes en het 'pleintje' anno 1975. In afwachting van de promenadeplannen en de afsluiting van de weg was een tijdelijke betontegelbestrating neergelegd, die uiteindelijk tot 1983 bleef liggen (Haags Gemeentearchief)

16. Het aanzicht van het winkel- en kantorencomplex Driehoekjes aan de Prinsestraat. Op de voorgrond De Nederlanden van 1845. In 2003 werd het winkelcentrum vervangen door woningbouw naar ontwerp van Vera Yanovshtchinsky (Haags Gemeentearchief)

gelijk). Een 180 meter lange bottleneck was niet acceptabel en ook erg onveilig, beargumenteerden onder andere de vvd en Vereniging Veilig Verkeer.³⁸ De PPR en actiegroep Dooievaar hadden problemen met het afsluiten van de Halstraat voor fietsverkeer, omdat er over de Groenmarkt geen ruimte voor een fietsstrook meer was en de fietser zo geen veilige doorgang meer had.³⁹ De worstelende winkeliers zagen de promenade wel zitten, maar vonden de gebrekkige compensatie van de verdwenen parkeerplekken in het gebied onacceptabel en bevoorradingsproblemen werden niet voldoende opgelost.⁴⁰ Daarnaast was er nog het langverwachte monument van Wilhelmina, dat de tijdelijke bestrating van betegels zou moeten vervangen (afb. 15). Na de afwijzing van Van Eycks inzending werd in 1975 een nieuw plan gepresenteerd, dat bekend werd als het Keienlint. Het ontwerp, afkomstig van architect Frans van Dillen en beeldhouwer Hans Petri, werd door de stichting Binnenstad Den Haag – de spreekbuis voor bewoners, winkeliers en andere organisaties in de binnenstad – als ‘onwaardig’ gezien en tijdens inspraakrondes resoluut afgewezen.⁴¹

De cruciale stedenbouwkundige context van Zanstra's

plan dreigde stuk te lopen op inspraak, protest en technische problemen. Het is inmiddels 1983 als de Raadhuispromenade weer aan bod komt in de gemeenteraad, maar veel partijen zien dan weinig heil in de uitgave van ruim 6 miljoen gulden voor de aanleg, terwijl er grote bezuinigingen op het programma stonden.⁴² Uiteindelijk werd gekozen voor handhaving van de bestaande trambaan en een ‘autoluwe’ Halstraat, gemarkeerd door paaltjes en gelegd in rode klinkers. In september 1985 werd de Raadhuispromenade dan eindelijk geopend met festiviteiten in ‘middeleeuwse sfeer’.⁴³ In het bestemmingsplan voor de omgeving Sint-Jacobskerk, dat twee jaar later werd gepresenteerd, verdwijnen ook de originele plannen van het winkelpuntje en omringende bebouwing. In het bestemmingsplan werd het gebrek aan woningen als grootste knelpunt voor de binnenstad gezien.⁴⁴ Vandaar dat er op het pleintje, tegen de blinde gevel van de panden tussen de Annastraat en Grote Halstraat, een 10 tot 16 meter hoog pand was geprojecteerd met woningen boven de plint. Het plein werd in het bestemmingsplan als een niet-historische interventie gezien. Een ‘doorbraak van de stedelijke structuur’ die niet

zou blijken te functioneren en middels bebouwing moest worden hersteld naar het 'van oudsher steenachtige karakter'.⁴⁵

Onder de noemer 'herstel' kwam niet veel later ook de raadzaal in het vizier. Gerrit Brokx werd in opdracht van de gemeente op pad gestuurd om te inventariseren welke vernieuwingskansen de markt zelf zag liggen.⁴⁶ In 1987 kwam er een plan op tafel, opgesteld door de ambtelijke werkgroep Binnenstad, projectontwikkelaars en financiers, waarin onder andere de sloop van de raadzaal werd voorgesteld. Twee jaar later moest de gemeenteraad wederom een beslissing vellen over zijn eigen huisvesting: blijven aan de Groenmarkt, of toch intrek nemen in het toekomstige nieuwe stadhuis op het Spui? Men koos voor het laatste.⁴⁷ Dit betekende de doodslag voor Zanstra's raadzaal, die met zijn inmiddels verweerde betonnen gevels nog even ongemakkelijk tussen de Groenmarkt en de Grote Halstraat stond geklemd. Er werd nog een halfslachtige poging gedaan om een nieuwe bestemming aan het gebouw te geven, maar in 1995 werd de grond uiteindelijk verkocht aan projectontwikkelaar MAB – een voortzetting van het bedrijf van B. Meijer. De Britse architect John Outram maakte een nieuw ontwerp voor de plek van de raadzaal, dat wederom leunde op het pleidooi voor historisch herstel: 'Het complex (...) doet niet alleen eer aan het oude stratenpatroon maar ook aan de vele markante burelen. (...) veel kleuren zijn ook terug te vinden in gebouwen in de omgeving. Zoals het groen van de tegels in het kantoorgebouw (...) De Nederlanden van 1845'.⁴⁸ In 1997 tekende de raad ook het sloopvonnis voor het winkelcentrum Driehoekjes, het laatste restant van 'het nieuwe hart van 's-Gravenhage' (afb. 16).

CONCLUSIE

De raadzaal is dus niet gesloopt omdat hij zo verguisd werd, maar omdat een projectontwikkelaar een profitaanpak zag om dit deel van de stad te 'herstellen'. Wel heeft een gebrek aan waardering weinig bijgedragen aan het mogelijke behoud ervan; voor zover bekend is er één protestbrief tegen de sloop naar B en W gestuurd.⁴⁹ Volgens de vele brieven die boze burgers na oplevering instuurden, was de detonerende architectuur van het gebouw de hoofdoorzaak voor de onvrede. Dat deze boze stemmen vijf jaar daarvoor tijdens de ontwerpfase nog afwezig waren, had naar alle waarschijnlijkheid te maken met het feit dat stadsvernieuwing nog niet gepolitiseerd was geraakt door kritische burgerlijke organisaties zoals Dooievaar en de Kabouters. Toen de koers in 1970 eenmaal omsloeg, bleek er nog maar weinig animo te zijn om de omgeving van de raadzaal naar Zanstra's ontwerp uit te voeren. Verschuillende conflicterende belangen, economische malaise en een veranderende visie op de stad leidden tot uitstel en afstel. Daarnaast groeide de kritiek op functioneel-modernistische architectuur, waardoor stads-

vernieuwing enkele jaren werd gedomineerd door kleinschalige interventies, later gebagatelliseerd als de 'nieuwe truttigheid'. De stedenbouwkundige situatie, de biotoop die de uitgesproken modernistische raadzaal bestaansrecht moest geven, is nooit tot uitvoering gekomen. Goed bedoelde ad-hoc-interventies zoals klinkerbestrating, paaltjes en bloembakken die de sfeer op het plein moesten verbeteren, maakten het straatbeeld rond de raadzaal nog rommeliger dan het al was.

Op basis van het ontstane beeld zou men kunnen constateren dat Zanstra geen enkel oog had voor de oude omgeving, maar de realiteit was complexer. Zanstra zag, zoals vele (restauratie)architecten van toen, de meeste negentiende-eeuwse bebouwing met 'schijnkappen en fabrieksmatig vervaardigd ornament' niet als historisch waardevol – een positie die hij zelfs eind jaren zeventig nog verdedigde.⁵⁰ Ondanks dat hij er geen opdracht toe had gegeven, zal hij dus niet heel rouwig zijn geweest over de sloop van de negentiende-eeuwse puist of de voormalige beschuitfabriek op de plek van winkelcentrum Driehoekjes. Maar hij was wel degelijk begaan met de historische omgeving aan de Groenmarkt, en bekend met de pluri-formiteit van de omringende architectuur: een zeventiende-eeuws stadhuis, Berlaages laatnegentiende-eeuwse De Nederlanden en de reconstructie uit 1866 van de herberg 't Goude Hooft naar ontwerp van Pieter Post. Hij had ook veel kennis van en waardering voor historische architectuur en interieurs, blijkens de notulen van de directievergaderingen voor de restauratie van het oude stadhuis.⁵¹ Als vertegenwoordiger van de Oudheidkundige Vereniging in de Amsterdamse Welstandscommissie Oude Binnenstad sprak hij zich zelfs meerdere keren uit tegen (grootschalige) moderne projecten binnen de grachtengordel, vooral als het gave historische ensembles betrof.⁵² Maar die architectonisch waardevolle objecten aan de Groenmarkt vormden volgens hem geen coherent ensemble, waardoor hij geen principiële bezwaren had tegen het toevoegen van een nieuwe architectuurepisode in de bestaande historische mengelmoeis.⁵³ Dat betekende overigens niet dat hij niet kritisch was, zo blijkt uit zijn opmerking over de situatie in Groningen. Maar zijn dienstbaarheid aan de opdrachtgever – een houding die zijn lange en succesvolle carrière mogelijk maakte – en de mogelijkheid om hier een uniek modern werkstuk te creëren, hebben zijn initiële aarzeling overstemd. De opdrachtgever hoopte voor dit deel van de binnenstad een centrumfunctie te scheppen, maar ook aan de Groenmarkt liepen de allesomvattende vernieuwingsplannen, net als op veel plekken elders in de stad, hopeloos vast. Nog geen 25 jaar later was een van Zanstra's meest bijzondere werken alweer uit het stedelijke weefsel van de hofstad gewist.

NOTEN

- 1 Ingezonden brief, *Haagse Courant*, 31 januari 1972; zie ook noot 30-32.
- 2 'Gesloopt? Het Maupoleum heeft een kwastje nodig', *NRC Handelsblad*, 17 juni 1993.
- 3 M. van Rooy, 'In plaats van architectuur', *NRC Handelsblad* (Cultureel Supplement), 30 december 1994.
- 4 J. Huisman, *Lelijk gebouwd Nederland. De 50 grootste missers*, Den Haag 1991, 65.
- 5 In 'Foto', *NRC Handelsblad*, 26 mei 1994, wordt het Maupoleum het lelijkste gebouw van Nederland genoemd (later nogmaals door Bernard Hulsman), naar aanleiding van een onderzoek door socioloog Derk de Jonge eerder dat jaar. De Jonge wees *NRC Handelsblad* op een fout in de interpretatie van zijn onderzoek in: 'Maupoleum', *NRC Handelsblad*, 4 juni 1994. Voor het onderzoek zie: D. de Jonge, *Op verkenning in de betonwoestijn*, Delft 1993.
- 6 P. Groenendijk, 'Sloopwoede', *ArchitectuurNL* (2008) 10, 22-23; Zanstra is de oprichter van ZZDP (de eerste Z), N. Mens, ZZDP, *architecten-ondernemers*, Rotterdam 2004, 59-60.
- 7 De meest complete historiografische publicatie over het Maupoleum: H. Hielkema, 'Requiem voor het Maupoleum', *Ons Amsterdam* 46 (1994) 11, 260-164. Zie verder o.a.: T. Verlaan, *De toekomst van de Nederlandse Binnenstad 1960-1978*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2016, 162 e.v.; B. Lavell (red.), *Kanijers en knoerten. Grote bouwplannen in een historische binnenstad zoals die van Amsterdam*, Amsterdam 1995. De geschiedenis van de raadzaal komt aan bod in: J.C. Herpel, *Het oude raadhuis van 's-Gravenhage. Deel II*, Den Haag 1979, 756 e.v., maar is beperkt als het gaat om het ontwerpproces en (vanzelfsprekend) over latere gebeurtenissen. In de biografie van Mens (noot 65) komen beide projecten amper aan bod.
- 8 'College kiest voor bouwplan MAB. Voormalig Haagse raadzaal wijkt voor winkelcentrum', *Cobouw*, 19 september 1995.
- 9 W.J. van Heuvel, 'Een stadhuis voor Den Haag. Een geschiedenis met eendeloze reprises', *Architectuur bouwen* 2 (1986) 12, 9-15.
- 10 Hier stond een negentiende-eeuwse beschuifabriek met lunchroom. 'Enige notities van besprekingen d.d. 26 februari 1962 van Gemeentewerken', Haags Gemeentearchief (HGA), inv.nr. 6570.
- 11 Ir. H. Schotman van Gemeentewerken benadrukte destijds dat de kosten (geraamd op f 53.000 excl. de uren van gemeentewerken) slechts een architectenkeus zouden opleveren en nog geen definitief ontwerp. 'Enige notities met betrekking tot het ontwerp: afbraak gedeelte oude stad, d.d. 22 februari 1962, HGA, inv.nr. 6570. Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 1851-2005, Verzamelingen 1967, nr. 93, 1.
- 12 Gemeente Den Haag, *Een nieuw hart voor 's-Gravenhage*, Den Haag 1963.
- 13 Gemeente Den Haag 1963 (noot 12), z.p.
- 14 In Nederland werd het idee van scheiding tussen voetgangers en auto's in de vorm van de winkelpromenade al in 1953 ter discussie gesteld: C. Wagenaar, *Town planning in the Netherlands since 1800*, Rotterdam 2011, 452-453. Den Haag zie: M. Provoost, 'De grenzen van de metropool. Den Haag in de jaren 1950-1970', in: V. Freijser (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1990, 156-157.
- 15 De Haagse binnenstad moest onder andere concurreren met winkelcentra als In de Boogaard in Rijswijk en Leidsenhage in Leidschendam, vrij van congestie, verkeersoverlast en parkeerproblemen en met een ruimer en goedkoper aanbod. Provoost 1990 (noot 14), 157.
- 16 Vergadernotulen Raad voor de Welstand 22 april 1964, HGA, inv.nr. 481.
- 17 Interview met Luthmann in 'Weekjournaal' van *Het Vaderland*, 24 januari 1970.
- 18 De latere ontwerpen werden door de dienst Gemeentewerken gepresenteerd in het rapport *Verbouwingsplannen van het oude Raadhuis aan de Groenmarkt te Den Haag*, Den Haag 1964, HGA, inv.nr. 6571.
- 19 Vergadernotulen Raad voor de Welstand 22 april 1964, HGA, inv.nr. 481.
- 20 Over de werkzaamheden van de monumentencommissies zie G. van Herwaarden, 'Onafhankelijk, kritisch en deskundig. Een halve eeuw advisering over het (rijks)monumentenbeleid', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, Zwolle/Zeist 1998, 59-75.
- 21 Provoost 1990 (noot 14), 147-153; Verlaan 2016 (noot 7), 115-121.
- 22 Brief aan het college van B en W d.d. 22 december 1965, citaat uit Herpel 1979 (zie noot 7), p. 777.
- 23 Brief van F. van der Sluys (directeur Dienst Stadsontwikkeling) aan B en W aangaande aanbouw Oude Stadhuis, d.d. 11 januari 1966; Rapport van Stadsontwikkeling betreffende de consequenties van de afsluiting van de Gravenstraat (1969), HGA, inv.nr. 5555.
- 24 Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 1851-2005, Verzamelingen 1967, nr. 93, 2.
- 25 P. v.d. E., 'De angst van Zanstra', *De Tijd*, 2 maart 1967.
- 26 De ontwikkeling van een eigentijdse uitbreiding aan het Groningse stadhuis werd gedurende de jaren vijftig stevig bekritiseerd; in 1996 werd het weer afgebroken. Voor discussie zie: L.H. Hajema, *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie. Groningen in landelijk perspectief 1945-2001*, Groningen 2007, 147-151.
- 27 J.P. Baeten, H. Blom en L. A. van Heijningen, *Honderd jaar Haags bouwen. Over eigenzinnige architecten, een niet-begrijpend publiek en wispelturige kranten*, Den Haag 1984, 35.
- 28 Brief aan het college van B en W d.d. 22 december 1965, geciteerd uit: Herpel 1979 (noot 7), 777.
- 29 Herpel 1979 (noot 7), 781.
- 30 Ingezonden brieven in: *Haagse Courant*, 4 februari 1972, 7 februari 1972 en 23 december 1972; *Het Vaderland*, 7 januari 1972, 2 februari 1972, 3 februari 1972.
- 31 'Ingezonden brieven', *Het Vaderland*, 30 december 1971.
- 32 W. Bernard, 'Rondom het oude raadhuis van 's-Gravenhage', *Heemschut* 50 (1973) 4, 77-79; G. Woudsma, 'Haags stadhuis in oude luister', *Heemschut* 52 (1975) 7, 140-142.
- 33 Baeten, Blom en Van Heijningen 1984 (noot 27), 40.
- 34 Aldo Rossi was een belangrijke grondlegger van deze filosofie met *L'Architettura della città* uit 1966. Nederlandse vertaling: *De architectuur van de stad*, Nijmegen 2002.
- 35 F. van der Sluijs, *Haagse stedenbouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht 1989, 72.
- 36 Verlaan 2016 (noot 7), 124-127.
- 37 'Raadhuispromenade blijkt goed mogelijk', *NRC Handelsblad*, 16 augustus 1974.
- 38 Verzamelingen 1974 van de gemeente Den Haag, nr. 285: 'Aanleg raadhuispromenade', 2; Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 1851-2005: Handelingen van 20 januari 1973, 242.
- 39 Verzamelingen 1974 van de gemeente Den Haag, nr. 285: 'Aanleg raadhuispromenade', 3-4; brief van Werkgroep Dooievaar aan de leden van de gemeenteraad van 's-Gravenhage, d.d. 12 juli 1974 (als bijlage).
- 40 Brief van gezamenlijke besturen winkeliersverenigingen aan de leden van de gemeenteraad van 's-Gravenhage, d.d. 15 februari 1974 (bijlage Verzamelingen 1974 van de gemeente Den Haag, nr. 285: 'Aanleg raadhuispromenade').
- 41 Over de verschillende fases en plannen van het monument zie: W. Oosterbaan Martinus, *Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*, Den Haag 1990, 160-168; Voor een samenvatting van het commentaar op het ontwerp 'Keienlint', zie A. van de Groep-Karssenberg, 'Een keten keien ter nagedachtenis van koningin Wilhelmina?', *Nederlands Dagblad*, 30 maart 1979.
- 42 Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 1851-2005, Handelingen van 25 april 1983, 327 e.v.
- 43 Zie filmrapportage (zonder geluid): www.haagsefilmbank.nl/archieven/8112 (geraadpleegd: 18 februari 2017).
- 44 Wonen in de stad werd een speerpunt in het concept van de compacte stad, de tegenhanger van de cityvorming: L. van Oorschot, *Conflicten over Haagse*

- stadsbeelden. *Van Willemspark tot Spuiforum*, proefschrift TU Delft, Delft 2014, 400.
- 45 Raadsvoorstellen 1987, RV 104: Vaststelling bestemmingsplan St. Jacobskerk e.o.
- 46 H. Kool, 'Mooiste plein van Europa moet autovrij', *NRC Handelsblad*, 8 december 1987. Deze methode van stadsvernieuwing werd vanaf de jaren tachtig ook in andere steden gehanteerd: H. van der Cammen en L. de Klerk, *The Selfmade Land. Culture and Revolution of Urban and Regional planning in the Netherlands*, Houten 2012, 363-365.
- 47 Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 1851-2005, Handelingen van 23 oktober 1972, 384 e.v.
- 48 H. Schmit, 'Snoeptrommel kent alleen fans of vijanden', *Trouw*, 10 november 1999.
- 49 Een bouwkundige uit Scheveningen had protest aangetekend, maar zonder gehoor: e-mailwisseling tussen de heer R. Kollaard en auteur, 9 maart 2015.
- 50 P. Zanstra, 'De toekomst van het functionalisme', *Intermediair* 15 (1979) 51, 43-45.
- 51 Directievergaderingen Raadhuis a.d. Groenmarkt, HGA, inv.nr. 8889.
- 52 L. Erdhoffer en A. van Dijk, *De schoonheid van Amsterdam. 111 jaar welstand-advisering. Deel II 1940-1978*, Amsterdam 2010.
- 53 Baeten, Blom en Van Heijningen 1984 (noot 27), 40-41.

ING. J. VAN DEN BIGGELAAR, MA studeerde architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar hij een masterscriptie schreef over vroeg gesloopte architectuur uit de jaren zeventig, waarvoor hij de

Erik Hazelhoff Jong Talent Prijs ontving. Sinds september 2016 werkt hij bij een restauratie- en ontwerp-bureau in Vancouver, Canada.

'A CARBUNCLE ON A MUCH-LOVED AND BEAUTIFUL COUNTENANCE'

PIET ZANSTRA'S NEW COUNCIL CHAMBER FOR THE HAGUE

JEROEN VAN DEN BIGGELAAR

In the 1960s and '70s, the modernist architect Piet Zanstra was at the helm of one of the biggest and most productive architectural firms in the Netherlands. Although he and his firm were responsible for thousands of dwellings and apartments in new residential developments, the Maupoleum (1971) is his best-known design. This office colossus, located on the outskirts of Amsterdam's city centre, was regularly dubbed the ugliest building in the city and even in the Netherlands. Inevitably, its reception coloured the portrayal of Zanstra in the literature, namely that he was unwilling to adapt his designs to the scale of the historical city and that he had little time for historical architecture.

The new council chamber in The Hague (1972), one of Zanstra's other, less well-known projects, appears to confirm this imputed attitude. Here he designed a modern annexe that in style and form, like the Maupoleum, was poorly integrated into the historical and small-scale urban surroundings. And again like the Maupoleum, this building was decried by local residents. There has been no previous research into the history of the council chamber design, even though it

is a much better project by which to assess Zanstra's attitude to the historical, small-scale city centre.

My research has shown that the project had a long gestation, and that Zanstra was only involved in the plans for the new building at a later stage. It also transpires that the design was heavily influenced by radical modifications planned for the immediate area, which never came to fruition. And so the council chamber was never given the setting that would have shown it to best advantage. In addition, there seems to be little evidence to support the belief that Zanstra lacked empathy for the historical city and its architecture. On the contrary, he seems to have been very supportive of the restoration of the old town hall, and hoped to inject new vigour into the old and run-down city centre.

When, two decades later, the city council moved into a new city hall on Spui, there appeared to be little enthusiasm for preserving Zanstra's council chamber. Like the Maupoleum, the council chamber did not get the context for which it was designed and, 25 years after completion, it was demolished.

EVERT VAN STRAATEN EN ANTON ANTHONISSEN

DE STIJL, 100 JAAR INSPIRATIE DE NIEUWE BEELDING EN DE INTERNATIONALE KUNST, 1917-2017

Zwolle (Waanders Uitgevers) 2016, 368 pp. ill. in
zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 6262 0858, € 29,95

Dat 2017 is uitgeroepen tot jaar van De Stijl zullen wij merken. Al voordat het themajaar aanbrak kwam de boekenproductie op gang en wij zullen waarschijnlijk nog door een lawine van (semi-)populaire en wetenschappelijke schrijfsels worden bedolven. Fier zal ons land zich in internationaal opzicht presenteren als de bakermat van een kunstbeweging die haar sporen heeft achtergelaten op velerlei gebieden. Alle coryfeen zullen aan bod komen, elk sprankje 'De Stijl-cultuur' zal tevoorschijn worden gehaald en breed worden uitgemeten. Elk dorp zal zijn De Stijl-paraferalia willen uitstallen en profiteren van de geldstroom die is vrijgekomen om evenementen rondom De Stijl te organiseren. Het blijft echter de vraag of wij ook tot andere inzichten zullen komen en of het beeld van deze kunststroming zal worden bijgesteld.

In ieder geval proberen Evert van Straaten en Anton Anthonissen met een andere, ongebruikelijke invalshoek te komen. Zij hebben onderzocht hoe de invloed van De Stijl zich in de periode van 1917 tot 2017 heeft ontwikkeld en welke kunstenaars en ontwerpers bepaalde aspecten uit de groep van kunstenaars rondom het blad hebben opgepakt en verder hebben verwerkt. Dus niet zozeer de historische kunststroming en haar overbekende protagonisten staan in het middelpunt, maar de inspiratie die anderen hebben kunnen putten uit de kunst van De Stijl. Het gaat enerzijds om *imitatio* en anderzijds om *interpretatio*, waarbij de scheidslijn soms moeilijk aan te geven is en de uitkomsten heel gevarieerd zijn. Hoofdzaak is dat de auteurs ervan uitgaan dat het gedachtegoed van De Stijl na de dood van Van Doesburg en Mondriaan niet geheel op de puinhopen van de geschiedenis is beland, maar steeds weer voor vele kunstenaars uit verleden en heden van belang is. Het boek wil zelfs materiaal bijdragen aan de constructie van nieuwe utopieën, zoals in de laatste zin nog eens nadrukkelijk wordt vermeld.

De opbouw van het boek is thematisch en chronologisch en is erop gericht aan te geven dat het erfgoed van De Stijl-kunstenaars door vele anderen op de meest uitlopende manieren en met verschillende uitkomsten is gebruikt. Na een korte inleiding waarin thema en problematiek uit de doeken worden gedaan en bijna apodictisch wordt gesteld dat De Stijl 'een positief idee over de ontwikkeling van kunst in de samenleving' bezat, wordt in acht hoofdstukken het verhaal van honderd jaar De Stijl verteld. Het eerste hoofdstuk is heel klassiek. Hierin wordt aandacht besteed aan de historische wortels van deze kunstbeweging 'tegen de achtergrond van de Nederlandse gemeenschapskunst'. De Stijl wordt gepresenteerd als een destructieve beweging. Verschillende korte opmerkingen kunnen worden geplaatst bij de interpretatie van Van Straaten en Anthonissen van de betekenis die daarbij wordt toegekend aan Berlage en andere kunstenaars, onder wie Lauweriks. Hoewel sommige kunstenaars van De Stijl de denkbeelden van architect Berlage met overdreven verve bestreden, was dat voor anderen veel minder een drijfveer of uitgangspunt. Het is ondoenlijk om het werk van al diegenen die iets met het tijdschrift *De Stijl* te maken hadden op één lijn te zetten. Daarvoor waren hun visies, hun doelstellingen en hun theorieën toch te verschillend. Niet alle 'leden' waren van mening dat er vernietigd moest worden om tot iets nieuws te komen. Volgens de auteurs moet De Stijl ook worden gezien als 'een poging van jonge kunstenaars om de hegemonie van de architecten te doorbreken door het propageren van arbeidsverdeling'. Maar stond niet juist Berlage ook een arbeidsverdeling voor? Rietveld daarentegen, zoals ook wordt opgemerkt, had weinig op met een samenwerking met schilders.

Formele overeenkomsten tussen kunstwerken kunnen worden gesignaleerd, maar dat betekent niet dat ze op dezelfde wijze kunnen worden geduid. Soms is er

slechts een oppervlakkige gelijkenis, zoals tussen het glas-in-loodraam van Van Doesburg voor het trappenhuis in het Huis De Lange in Alkmaar en een werk van Lauweriks, maar in het meanderen van de vormen in het werk van de laatste ligt iets besloten waar Van Doesburg nooit naar zocht. Toch blijft het verhaal van de auteurs, ondanks zulke kanttekeningen, een boeiend betoog dat aanleiding tot nieuwe studies kan geven waarbij de context waarin De Stijl zich openbaarde meer tot zijn recht komt.

In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op de wijze waarop De Stijl een dialoog aanging met andere eigentijdse kunstenaars. Daarbij wordt vooral gewezen op de invloed die uitging van het werk van De Stijl-kunstenaars op hun tijdgenoten, hoe die deze invloeden opnamen en vervolgens tot iets anders wisten om te buigen. Slechts in enkele gevallen komt aan het licht hoe er ook een invloed in omgekeerde richting viel waar te nemen. Opnieuw wordt duidelijk hoe verschillend de kunstenaars van De Stijl dachten en hoe dat in hun werk tot uiting komt.

De confrontatie met de wijze waarop de ideeën van de Nieuwe Beelding, zoals De Stijl ook wel wordt genoemd, elders in de wereld zijn opgepakt en tot uitgangspunt worden genomen om zo tot een nieuwe moderne uitingsvorm te komen, is het onderwerp van het lange en interessante derde hoofdstuk. De auteurs bespreken hier niet alleen kunstenaars van wie de invloed van De Stijl op hun werk al bekend was, maar ook vele anderen van wie dit minder bekend is. Dit heeft te maken met het feit dat zij zich niet hebben willen beperken tot de Europese en Angelsaksische kunstwereld, maar ook hebben gekeken naar andere etnische achtergronden. Zij hebben getracht op meerdere wijzen het westerse perspectief te doorbreken. Voorts komt naast het werk van minder bekende kunstenaars ook het werk van veel vrouwen aan bod die zich door De Stijl hebben laten inspireren. Het is verrassend te merken hoe velen hebben geprobeerd het binnen het geschiedbeeld dominante werk van Mondriaan van zijn scherpe kanten te ontdoen en te vermenschlijken. Het boek biedt een breed spectrum van allerlei uitingen die door De Stijl werden geïnspireerd. Aardige vondsten worden behandeld, ook al missen wij, voor wat de architectuur betreft, werk van Diederik Visser en S.G. Barenbrug.

De lijn die in het derde hoofdstuk werd getrokken wordt in het vierde tot uitgangspunt genomen om te laten zien hoe begrippen als reductie, constructie, compositie en ruimte zijn opgepakt door kunstenaars en ontwerpers na de Tweede Wereldoorlog. Daarbij zien ze invloeden van de architectuur van De Stijl zelfs terug in het Timmerhuis (2015) in Rotterdam van OMA. Hoe serieus we dit moeten nemen blijft de vraag. Het grootste gedeelte van het hoofdstuk is gewijd aan de wijze waarop rasters en andere systemen werden ge-

bruikt om houvast te verkrijgen bij het ontwerpen. In de laatste paragrafen wordt ingegaan op hoe vlakken en ruimtes op elkaar hebben ingewerkt. Telkens schipperen de auteurs met groot gemak tussen enerzijds voorbeelden uit de beeldende kunst en anderzijds uit de architectuur.

Deze laatste staat echter duidelijk centraal in het vijfde hoofdstuk dat 'kleur, licht en architectuur' aan de orde stelt. Van Straaten en Anthonissen beschouwen de samenhang tussen deze drie als een 'typisch kenmerk van De Stijl'. Daarbij stond het zoeken naar een zuiverheid voorop, zelfs wanneer het de bedoeling was om de eenheid van ruimte door middel van kleur juist te accentueren of te doorbreken. De kleurentheorie van De Stijl-kunstenaars wordt geanalyseerd en er wordt gekeken naar de wijzen waarop kleur wordt gebruikt.

In het zesde hoofdstuk doorbreken de auteurs de gebruikelijke kaders waarin De Stijl wordt beschouwd. Zij gaan in op de rol van beweging, participatie en interactie. Dit biedt hun gelegenheid om de lijn of lijnen vanuit De Stijl door te trekken tot in de wereld van de computer. Met behulp van nieuwe techniek kan eveneens een kunst worden gegenereerd die kan worden teruggeleid tot de uitgangspunten van De Stijl. De virtuele interactie die bijvoorbeeld Kas Oosterhuis zoekt in zijn werk, vindt haar oorsprong in een interpretatie niet alleen van kunstenaars als Van Doesburg en Mondriaan, maar ook van Nicolas Schöffer.

Zoals uit bovengenoemde schematische beschrijving van de hoofdstukken blijkt, hebben wij hier te maken met een caleidoscopisch boek dat rijk is aan nieuwe vondsten en dat nu eens niet probeert om De Stijl binnen een historisch kader te plaatsen. Integendeel, het wil laten zien dat de werking van De Stijl nog niet ten einde is, maar zich steeds weer op nieuwe wijzen kan openbaren op verschillende plaatsen in de wereld. Dit leidt natuurlijk tot het gevaar – ook door de auteurs genoemd – dat De Stijl wordt gereduceerd tot een 'uiterlijke, formele beeldtaal' die op allerlei manieren kan worden ingezet. Zo worden in het boek ook vele voorbeelden van een commercieel gebruik van De Stijl genoemd, met name in hoofdstuk zeven. Hierin wordt nagegaan hoe de beelding van De Stijl wordt toegepast op andere kunsten. Naast de typografie en het interieur komen de auteurs met voorbeelden uit de kledingindustrie en de commercie. De golf aan producten waarop motieven uit De Stijl worden aangebracht, lijkt niet meer te stuiten. Iedereen wil een graantje meepikken van het succes van De Stijl. Nog steeds zijn er velen die zwelgen in de zucht naar abstractie die door De Stijl werd bewerkstelligd. De auteurs maken met hun boek duidelijk dat De Stijl zich weliswaar na honderd jaar in een grote mate van populariteit mag verheugen en dat ze als uiting steeds weer nieuwe reacties heeft uitgelokt, maar de vraag waarom

dat zo is, blijft onderbelicht. Wat zien we toch in De Stijl en wat zijn de achterliggende motieven van diegenen die er inspiratie uit putten en die zichzelf maar al te gauw als ‘modern’ of zelfs avant-gardistisch beschouwen?

Dit blijven echter vragen in de marge. Al met al is dit een veelgelaagd en buitengewoon interessant boek dat een breed en verhelderend panorama schetst en voor eenieder wel iets te bieden heeft. De auteurs, die in het

midden laten wie welk gedeelte heeft geschreven, brengen een evenwichtig, bijna encyclopedisch beeld van deze kunststroming en de nawerking ervan. De afbeeldingen in het boek zijn talrijk, proportioneel aan het betoog en nooit paginavullend. Het is dus geen modieus koffietafelboek geworden waarmee men goede sier kan maken over de eigen ‘moderne’ smaak, maar beslist een aanwinst voor elke boekenkast.

HERMAN VAN BERGEIJK

STEPHANIE VAN DE VOORDE, INGE BERTELS
EN INE WOUTERS

POST-WAR BUILDING MATERIALS IN HOUSING IN BRUSSELS 1945-1975

Brussel (Vrije Universiteit Brussel) 2015,
ISBN 978 94 91912 047,
www.naoorlogsebouwmaterialen.be
(tekst in Engels, Nederlands en Frans)

Dit kloeki, vierkante boek geeft een prachtig breed overzicht van drie decennia naoorlogse bouwmaterialen voor de woningbouw in Brussel. Het toont ambitieuze vergezichten uit de tijd van de wederopbouw tot het jaar 1975 met als sleutelbegrippen innovatie en inventiviteit. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de bouwproductie tot nieuwe bloei met veel aandacht voor vernieuwende bouwmaterialen. Een aantal daarvan had zijn oorsprong in het interbellum. Drijfveren waren snellere en uniformere – liefst industriële – bouwprocessen, prefabricatie en een toenemende aandacht voor comfort in de vorm van geluids- en warmte-isolatie. Niet onbelangrijk daarbij is dat België zelf in die tijd een niet onaanzienlijke hoeveelheid bouwmaterialen produceerde – veel meer dan Nederland. Uit het boek blijkt de snelle verspreiding van nieuwe bouwmaterialen en productietechnieken door de West-Europese landen en de daaropvolgende internationalisering met als resultaat een brede waaier van bouwmaterialen, waarvan er vele nog steeds een bekende (internationale) klank hebben.

De auteurs hebben hun rijke materiaal in acht thematische hoofdstukken gegroepeerd, telkens voorafgegaan door een dubbele pagina met tijdbalk met de belangrijkste mijlpalen, en gevolgd door een bespreking van de belangrijkste producten. De hoofdstukken zijn strak typografisch van elkaar onderscheiden door kleurbanden. Ieder hoofdstuk eindigt met een

korte reflectie op de toepassing van de besproken materialen in de gerealiseerde Brusselse gebouwen.

Meteen al in het eerste hoofdstuk blijkt de exponentiële toename van specifieke productnamen. Vaak zijn dit licht mysterieuze maar pakkende, namen zoals Ytong, Durisol, Fixolite, Argex, Sobrevisol, Siporex en Durox. Dit zijn nog alleen de merknamen uit het hoofdstuk over lichtgewicht beton. Daarna volgen nog hoofdstukken over thermische en akoestische isolatie, glas en beglazing, prefab-vloersystemen, raamkaders – stalen en aluminium vensters zouden wij zeggen –, bekledings- en sandwichpanelen, prefab-gevelpanelen in beton en ten slotte zware prefabsystemen.

De hoofdstukken hebben een korte inleiding en worden afgesloten met een biografie en lijst van afkortingen. Dat laatste blijkt geen overbodige luxe. Helaas ontbreekt een register, waardoor de praktische bruikbaarheid wordt belemmerd. Daar staat tegenover dat het boek is gekoppeld aan de website www.naoorlogsebouwmaterialen.be. Op die website staat de doorzoekbare boektekst, die gekoppeld is aan een tijdschriftenarchief met vindplaatsen van de behandelde materialen. Dat het boek nogal dik is uitgevallen, heeft zijn oorzaak in de keuze om de tekst in drie talen naast elkaar te plaatsen: Engels, Nederlands en Frans. Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is dit een sine qua non, maar ook voor andere lezers is dit nuttig omdat alle specifieke begrippen nu naast elkaar in drie talen

terug te vinden zijn. Ook toont de omvang van het boek dat niet beknipt is op fascinerend beeldmateriaal.

Het pionierskarakter van het boek blijkt vooral uit de vrij summier afsluitende tekst per hoofdstuk waarin wordt ingegaan op het gebruik van de besproken materialen in de Brusselse praktijk. We weten immers nog weinig over al die toepassingen in de praktijk. De bouwhistorie van de wederopbouw staat bij architecten, architectuur- en bouwhistorici nog in de kinderschoenen. Dit boek vormt een nuttige introductie op beschikbare bouwmaterialen, verzameld op grond van literatuur uit die tijd. Uiteindelijk is het streven om deze kennis te koppelen met de uitvoeringspraktijk van uitgevoerde renovaties van wederopbouwprojecten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dat zou dan een mooi voorbeeld zijn van wat valorisatie genoemd wordt: gericht historisch onderzoek met een directe meerwaarde voor de huidige maatschappij.

In de behandelde periode van de wederopbouw groeide het aantal specifieke bouwproducten enorm. Behalve door reclames in de bouwbladen ging de introductie daarvan doorgaans vergezeld van folders met specifieke productinformatie. Juist dat foldermateriaal dat destijds zo vanzelfsprekend op de bouwbeurzen lag, onderging het lot van veel gelegenheidsdrukwerk: het werd na gebruik weggegooid. Daarom duiken deze folders na enkele decennia nog slechts sporadisch in bedrijfs- of architectenarchieven op. Uit dit boek blijken deze vondsten inmiddels van onschatbare waarde voor de duiding van de materialen uit die tijd. Dat zo snel nog maar zo weinig resteert van de bouw informatie uit de tijd zelf, geeft te denken over het lot van het in 2017 op de Bouwbeurs Utrecht dan wel op de Batibouw Brussel uitgedeelde foldermateriaal. Wie verzamelt deze afspiegeling van het hedendaagse bouwen? Moeten we daar over enkele decennia weer naar op zoek gaan?

In de tijd zelf werd ook over de nieuwe bouwmaterialen gepubliceerd in de vorm van overzichtswerken, maar daarin voerde men de producten geanonimiseerd op. Zo geeft het (Nederlandse) boek over betonwaren uit 1957 weliswaar een breed encyclopedisch overzicht van in de bouw toegepaste geprefabriceerde hardbetonproducten, maar bleef daarbij onduidelijk in welke fabriek ze gemaakt werden. In dit boek krijgen ze nu een naam. Zo blijken naast het bekendere Schokbeton veel meer firma's betonnen gevelpanelen te hebben geproduceerd.

De onbekendheid van de auteurs met de producten zelf blijkt ook uit het feit dat de materialen doorgaans nogal technisch worden beschreven (p. 75) met informatie over afmetingen en druksterkten afkomstig uit de folders. De historische inkadering moet nog rijpen. Niet altijd is duidelijk in hoeverre het aangeprezen product ook werkelijk gebruikt is en in welke periode dat plaatsvond.

De indeling in acht hoofdstukken geeft structuur aan het boek, maar werkt hier en daar een beetje als een keurslijf. Zo zijn in het hoofdstuk over lichtgewichtbeton wat producten van kalkzandsteen verzeild geraakt. Ook komen door deze indeling de klassieke bouwmaterialen er wat bekaaid af. Over hout wordt helemaal niet geschreven, maar ook de innovatie in de baksteen- en dakpanproductie blijft buiten beschouwing, net als tegels of tegelstrips wanneer die geen deel van een bekledingspaneel uitmaken. Naast de kleurig geëmailleerde – maar asbesthoudende – glasal sandwichplaten van Eternit komt het bij uitstek moderne afsluitende materiaal plastic – net als formica – slechts summier aan de orde in het kader van de bekledingsplaten. Bekledingsmaterialen van wand, plafond en vloer hadden ook aandacht verdiend, al was het maar omdat linoleum, rubbervloeren en vooral de zogeheten colovinyl-plastic-asbest-tegels zo kenmerkend waren voor naoorlogse woonhuisinterieurs. Het zijn marginale kanttekeningen bij het rijk gepresenteerde materiaal, zoals het mooie hoofdstuk over glas en glassoorten, thermopane en thermolux. Daar worden ook de kenmerkende ramen met een goudkleurige metaalcoating genoemd, die steeds minder in het straatbeeld zichtbaar zijn.

Het hoofdstuk over prefab-vloersystemen beschrijft het typische wederopbouwfenomeen van de samengestelde vloer met balken en broodjes. Legio varianten bestonden daarvan; allemaal net even anders, vaak gepatenteerd en allemaal uiteindelijk even onpraktisch vanwege hun geringe geluidsisolatie. Soms liggen de holle betonnen balkjes naast elkaar en soms wat verder uit elkaar, met daartussen holle beton- of baksteenelementen. In dat laatste geval heten ze in België 'holle welfsels'. In Nederland kennen we de keramische variant onder de naam Perfora of Nehobo (Nederlandse holle bouwsteen). Voor de Perforavloer was al in 1926 een octrooi aangevraagd, maar hij werd pas in 1941 op de Utrechtse Jaarbeurs geïntroduceerd, in een tijd van groot gebrek aan bouwmaterialen. Het was een vervanging voor bouwhout dat voordien in de woonhuisbouw vrijwel uitsluitend voor vloeren werd gebruikt.

In dit boek staat de thematisch encyclopedische benadering en daarmee het praktische nut voorop. In een volgende slag zou een iets ruimer kader van de ontwikkeling van de toenmalige bouwnijverheid geschetst kunnen worden. Nu is de inleiding heel summier en zonder veel uitleg over de gemaakte keuzen. De gepresenteerde ontwikkeling had namelijk al zijn wortels in het interbellum. Met name in het grensverleggende boek uit 1932 van Ed. Jobst Siedler *Die Lehre vom neuen Bauen*, waarin al veel aan de orde komt, dient in dit verband vermelding. In dat ruimere kader zou ook een korte verhandeling wenselijk zijn over de impact van de toegepaste bouwmaterialen. Wat kort

na de oorlog als nieuwe en vernieuwende bouwmaterialen werd gepresenteerd, bleek niet zelden na verloop van tijd toch minder ideaal dan aanvankelijk gedacht. Die onvoorspelde problemen golden voor bepaalde isolatie- en plaatmaterialen, maar vooral voor asbest. Dit wondermateriaal van de wederopbouw, is inmiddels de paria aller bouwmaterialen. Sinds 2005 is toepassing van asbest verboden. Daarom moeten we ons, hoe we verder ook over de esthetische kwaliteiten van de (asbesthoudende) glasal platen denken, niet veel illusies te maken over het behoud daarvan.

Laat ik afsluiten met een voorbeeld waarbij het boek zijn nut al heeft bewezen: Weverij De Ploeg in Bergeijk (1957-1958). Projectarchitect Gerrit Beltman jr. tekende de betonskeletconstructie en toparchitect Gerrit Rietveld zorgde voor de esthetische vormgeving (terwijl

medewerkers wekenlang ventilatiepijpen van asbest schuurden). Rietveld paste diverse moderne bouwmaterialen toe. Uit dit boek ben ik meer te weten gekomen over het door hen gebruikte dubbelglas met patent-sluiting. Dat blijkt net over de grens te zijn gemaakt in de Glaver-fabriek te Mol. Een deel van de bekleding van de weverij bestond uit platen van Eternit uit Kapelle-op-den-Bos. Die platen zijn bij de renovatie vervangen door nieuwe in oude vormgeving. Asbestvezels in de platen, maar ook in de kit van het glas, zorgden bij de restauratie voor de nodige problemen. Uiteindelijk heeft de weverij een prachtige herbestemming gekregen. Onontkoombaar werd wel een flink deel van de oorspronkelijke bekledingsmaterialen vervangen. Maar inmiddels weten we om welke materialen het ging.

RONALD STENVERT

FREEK SCHMIDT

PASSION AND CONTROL DUTCH ARCHITECTURAL CULTURE OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Farnham, Surrey and Burlington, Vermont (Ashgate)
2016, 344 pp., 151 color and b/w illustrations,
ISBN 9780754635819, £ 75

The culture of the Netherlands is so closely identified with its seventeenth-century Golden Age that it is easy to forget that this did not merge seamlessly with its reimagining in nineteenth-century historicism, seen in architectural terms in the Rijksmuseum and many other civic structures. Yet, anyone who takes a stroll along the Amsterdam canals soon notices among the tall, gabled houses of seventeenth-century merchants a large number of buildings that follow an obviously different logic associated in various ways with the eighteenth century. They are all different, of course, but many have flat, corniced rooflines, often topped by a balustrade. Many are quite wide, compared to their predecessors. They are more likely to employ cut stone façades, rather than brick ones, and important buildings might have porches with freestanding columns, rather than pediments placed above pilasters. The ornament is quite variable, but rocaille forms found

more or less across Europe in the eighteenth century are also present here.

Many of these buildings suggest a wealthy society deeply engaged with architecture that outside of the Netherlands is hardly known. Indeed, it is twice removed from the Dutch arts as they are best known. First, the eighteenth century has usually been seen as something of an afterthought, and very often understood in relation to the seventeenth century. Second, for the post-medieval period, paintings (and, to some degree, prints) dominate all of the other arts in presentations of Netherlandish culture. The often-outstanding architecture (and sculpture) remain largely unfamiliar, especially for the non-Dutch audience, while museums around the world generally display a sampling of the portraits, still lifes, landscapes, genre scenes, and other images produced in great quantity in the seventeenth century. Freek Schmidt takes on

this material in an accessible book written primarily for those more familiar with architecture elsewhere.

The book is composed of an introduction, seven chapters, and a short epilogue. It does not proceed chronologically or geographically, but rather takes up a series of discreet topics that illustrate aspects of eighteenth-century architectural culture. The first chapter examines domestic structures, and the second *buitenplaatsen*, or villa-like country residences. The third chapter focuses on efforts to create a royal milieu on behalf of the court, and the fourth the architectural ambitions of amateurs. Chapter five takes up the innovative efforts of eighteenth-century officials to rehabilitate criminals through work, which resulted in the construction of remarkably grand workhouses. Chapter six explores efforts to support scientific experimentation through the Teylers Society, which became the Teylers Museum, and lays bare the tensions inherent in an institution attempting to be both a laboratory and a museum. The final chapter focuses on learned societies through the example of Felix Meritis (Happy through Merit) in Amsterdam. The epilogue shows how this society came crashing down with the rise of Napoleon. All of these chapters are conceived around case studies of individual projects that are discussed in some depth, with contextualizing introductions.

This book thus makes no claim to comprehensiveness. Rather, its goal is to introduce some of the main facets of the society within which and for which these structures were conceived and built. Indeed, it is to some extent a cultural history presented through architecture, rather than an architectural history in the conventional sense. This is particularly evident in several aspects of the work. First, this is not a book about architects. Indeed, architects in any familiar sense are almost entirely absent here. It is true that names of builders and designers turn up here and there, but they are almost incidental to the narrative. Schmidt points out that the period 1720-1750 is often referred to as the 'era without architects' (p. 12-17). This comes as something of a surprise in the century after Jacob van Campen, Pieter Post, and Philips Vingboons published their designs with a very clear sense of architectural authorship. (Hendrick de Keyser's drawings were likewise published by his colleagues in 1631, after his death.) Yet, there is a logic to this historical sequence, for the buildings and publications of these seventeenth-century architects helped establish a high standard of architectural knowledge in Dutch society that fostered a generation of amateurs that was often quite capable of designing, or at least participating in the design of, the buildings in which they would live and work.

For most readers, the seventeenth century will always lurk behind this material. In some ways, this is appropriate. Many of those who built the grander resi-

dences or other structures of the eighteenth century were the grandchildren of successful burghers of the previous century who inherited the fortune and position achieved earlier. Likewise, many of the eighteenth-century canal residences were reconstructions and expansions of earlier buildings on the sites. However, Schmidt very refreshingly does not emphasize this. There is no sense of nostalgia or lost greatness among the characters in the book. They are eighteenth-century individuals pursuing the concerns of their day.

Schmidt also declines to take up one other convention of eighteenth-century art history: routine comparisons to the traditions and innovations in play in France. References to France are not entirely absent – for instance, Daniel Marot, son of the Parisian designer and engraver Jean Marot, worked in the Low Countries and provided many designs that, not surprisingly, are comparable to monuments in France. However, these are not used as normative models, or as measuring sticks to determine architectural quality. Here, too, this society is allowed to pursue its own interests within its natural contexts and limitations. Rather, France and England are more prominent in the form of methodology. Schmidt has looked to recent scholarship on these places for starting points for his own questions (p. 2). In this sense, the material is very well grounded in a broader European history of architecture.

All of this material is presented in a very clear manner that is engaging and easy to read. It is well gauged to its intended audience, which will not be lost or put off by references to unfamiliar works or arcane academic debates. It is in no way a synthetic textbook, however. There are many new ideas here, and the notes are full of references to primary sources. Altogether, this makes excellent reading for scholars and students in a number of fields. Many of those with deep knowledge of the more familiar aspects of Netherlandish art history will enjoy a chronological expansion of their knowledge. And many with expertise in eighteenth-century art and architecture will be able to fill out the geographical scope of their knowledge. On both of these fronts, Schmidt has done much to counter this overlooked material.

KRISTOFFER NEVILLE

20% KORTING EN GRATIS VERZENDING

Aanbod geldig tot 30 september 2017.
Enkel voor KNOB-lezers. Prijzen incl. BTW.

Annemarieke Willemsen, Hanneke Kik (Eds.)

Golden Middle Ages in Europe

New Research into Early-Medieval
Communities and Identities

168 p., 16 kleurill., 2016, ISBN 978-2-503-55513-3

Paperback: € 63 → **€ 50**

De bijdragen behandelen diverse thema's zoals vroegmiddeleeuwse identiteit, koninklijke begrafenissen, munten, Merovingisch glas, belangrijke nieuwe archeologische sites en vondsten uit de Lage Landen, en recent onderzoek naar de Karolingische Dorestad.

Debra Higgs Strickland

The Epiphany of Hieronymus Bosch

Imagining Antichrist and Others from the
Middle Ages to the Reformation

vi + 301 p., 47 z/w ill., 57 kleurill., 2016, ISBN 978-1-909400-55-9

Hardback: € 117 → **€ 93**

Een studie van de middeleeuwse christelijke opvattingen over niet-christenen zoals die tot uiting komt in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne beeldcultuur.

 HARVEY MILLER PUBLISHERS
An imprint of Brepols Publishers

Annemarieke Willemsen, Hanneke Kik (Eds.)

Early Towns and Artisan Production in the Low Countries (500-1200)

Medieval and Modern Matters - 4 (2013)

xii + 161 p., 22 z/w ill., 105 kleurill., 2016, ISBN 978-2-503-53108-3

Paperback: € 82 → **€ 65**

Inhoudsopgave: www.brepols.net

K.A. Ottenheym, Krista De Jonge (Eds.)

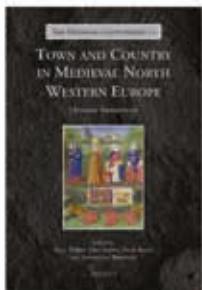
The Low Countries at the Crossroads

Netherlandish Architecture as an Export Product
in Early Modern Europe (1480-1680)

x + 514 p., 350 z/w ill., 2014, ISBN 978-2-503-54333-8

Hardback: € 138 → **€ 110**

Dit boek richt zich op de verspreiding van architectonische uitvindingen uit de Lage Landen naar andere delen van Europa vanaf de late 15^e eeuw tot het einde van de 17^e eeuw.

Alexis Wilkin, John Naylor, Derek Keene,
A.J.A. Bijsterveld (Eds.)

Town and Country in Medieval North Western Europe

Dynamic Interactions

x + 323 p., 16 z/w ill., 2015, ISBN 978-2-503-53387-2

Hardback: € 90 → **€ 72**

Dit boek verkent de relaties en interacties tussen de middeleeuwse stedelijke en landelijke bevolking in Noordwest-Europa vanaf de 7^e tot de 16^e eeuw.

Katrien Lichtert, Jan Dumolyn,
Maximiliaan Martens (Eds.)

Portraits of the City

Representing Urban Space in Later Medieval
and Early Modern Europe

vi + 212 p., 80 z/w ill., 14 kleurill., 2014, ISBN 978-2-503-55226-2

Paperback: € 84 → **€ 67**

Ieder essay behandelt een specifiek type van het laatmiddeleeuwse of vroegmoderne stadsportret, met inbegrip van historigrafische teksten, archiefstukken, tekeningen, schilderijen, kaarten en tapijten.

Famke Peters, Christina Ceulemans (Eds.)

A Masterly Hand

Interdisciplinary Research on the
Late-Medieval Sculptor(s) Master of Elsloo
in an International Perspective

345 p., 2014, ISBN 978-2-930054-19-3. Paperback: € 64 → **€ 51**

Een stilistische en materiaal-technische studie van de beeldsnijders behorend tot de groep van de "Meester van Elsloo".

Pascale Fraiture, Paulo Charruadas,
Patrice Gautier, Mathieu Piavaux,
Philippe Sosnowska (Eds.)

Between Carpentry and Joinery

Wood Finishing Work in European Medieval
and Modern Architecture

271 p., 100 z/w ill., 100 kleurill., 2017, ISBN 978-2-930054-28-5

Hardback: € 45 → **€ 36**

Inhoudsopgave: www.brepols.net

Consulter onze website voor meer informatie over deze titels: www.brepols.net

Hoe bestellen met korting?

Contacteer ons per e-mail (info@brepols.net) en vermeld de kortingscode KNOB2017.

